

Вищий навчальний заклад «Український католицький університет»

Факультет суспільних наук

Кафедра управління та організаційного розвитку

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (магістерської роботи)

магістр

(освітній ступінь)

**на тему «Розробка і адвокація підходу
до антибулінгової роботи з дітьми в українських школах»**

Виконала: студентка II курсу, групи СУН-18/М
спеціальності 073 «Менеджмент»,

Мельниченко А. А.

Керівник: д-р психол. наук, доц. Горбунова Вікторія

Рецензент: к.е.н. Матійчук Ольга

Львів — 2020

Мельниченко А.А. Розробка і адвокація підходу до антибулінгової роботи з дітьми в українських школах: Магістерська робота: (073 «Менеджмент, освітня програма «Управління неприбутковими організаціями») /А. А. Мельниченко / Український Католицький Університет. Кафедра управління та організаційного розвитку УКУ; Наук. кер.: В. Горбунова, д-р психол. наук, доц., Рецензент: О. Матійчук, к.е.н. — Львів: УКУ, 2020. — 91 с.

Анотація. У роботі розглянуто історію вивчення та протидії булінгу в школах у світі, проаналізовано низку доказових методів превенції та реакції булінгу у освітніх закладах у світі та практику, що застосовується в Україні. Базуючись на цьому, розроблено підхід до подолання булінгу в українських школах. Розглянуто діяльність ГО «Студена» у межах роботи з антибулінговими проектами та розроблено адвокаційну кампанію з просування пропонованого підходу.

Ключові слова: булінг, превенція булінгу, шкільна освіта, адвокаційна кампанія.

Abstract. The paper examines history of the study and counteraction of bullying in schools worldwide, analyzes a number of evidence-based methods of preventing and responding to bullying in schools around the world and practices used in Ukraine. Based on this, a program has been developed to overcome bullying in Ukrainian schools. The activity of NGO «Studena» within the framework of anti-billing projects was considered and an advocacy campaign was developed to promote the proposed approach.

Key words: bullying, bullying prevention, school education, advocacy campaign.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПРЕВЕНЦІЇ БУЛІНГУ	8
1.1. Походження і визначення поняття	8
1.2. Історичні згадки про булінг. Історія досліджень	10
1.3. Перші національні програми з превенції булінгу в школі	12
1.4. Превенція булінгу на сучасному етапі. Міжнародний досвід	14
1.5. Сучасна концепція розуміння булінгу	26
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОБОТИ З БУЛІНГОМ	28
2.1. Актуальне визначення поняття	28
2.2. Форми і типи булінгу	29
2.3. Відмінності розуміння булінгу у міжнародній практиці	30
2.4. Класифікація різновидів роботи з булінгом	32
2.4.1. Індивідуальний підхід у роботі з булінгом	33
2.4.2. Робота з групою	33
2.5. Оцінка ефективності та доказовості програм з протидії булінгу	38
2.6. Спільні риси доказових антибулінгових програм	41
2.6.1. Загальношкільний підхід	42
2.6.2. Підхід, що спрямований на випередження (проактивний підхід)	46
2.7. Підхід до протидії цькуванню в Українських школах	53
2.8. Пропонований підхід до застосування в українських школах	56
2.9. Аналіз спроможності Громадської організації «Студена» до просування антибулінгового підходу	60
РОЗДІЛ 3. ПОБУДОВА АДВОКАЦІЙНОЇ КАМПАНІЇ ДЛЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ З ПРОСУВАННЯ АНТИБУЛІНГОВОГО ПІДХОДУ	63
3.1. Визначення точки А. Аналіз спроможності організації	63
3.2. Визначення точки Б. Ідентифікація цілі	65
3.3. Пріоритизація дій	70
3.4. Аналіз цільових аудиторій (карта емпатій)	70
3.5. Меседжі для аудиторії	77
3.6. План адвокаційної кампанії	78
3.7. Реалізація кампанії	80
ВИСНОВКИ	82
Список літератури	85

ВСТУП

Проблема булінгу була і є актуальною у навчальних закладах будь-яких суспільств, і Україна у цьому плані не є винятком.

67% дітей у віці до 17 років стикаються з булінгом — за даними ЮНІСЕФ [2]. Згідно з інформацією гендиректорки Директорату інклюзивної та позашкільної освіти МОН Лариси Самсонової, в українських школах у 2017 році зафіксували 109 000 звернень щодо цькування [3]. А згідно Звіту про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти МОН 2018 року, «учні початкової школи, які почувалися в ЗЗСО некомфортно, часто потрапляють у ситуації з ознаками булінгу, мають гірші результати із читання й математики, ніж їхні однолітки, для яких ЗЗСО є комфортним місцем, де немає місця проявам булінгу» [4, с.46].

Проте в українській системі освіти досі немає типового рекомендованого формату реагування на цькування в школі. Розуміючи цю проблему, в травні 2018 року при Міністерстві освіти та науки України створено міжвідомчу робочу групу з вироблення політики протидії та запобігання цькуванню. До цієї робочої групи увійшли представники Міністерства освіти і науки, Міністерства культури, Міністерства соціальної політики, Академії педагогічних наук та громадського сектору. На зустрічі від МОНу прозвучав запит до громадських організацій на проведення тренінгів для вчителів з протидії та запобігання булінгу, зйомку відеороликів та виготовлення освітніх матеріалів.

Пропонована дипломна робота є, по суті, відповіддю на запит Міністерства освіти і науки. У ній широко аналізуються світові практики запобігання цькуванню, як підходи у історичному розрізі, так і сучасні підходи, що базуються на доказових методах превенції та реакції на булінг. На основі цього

аналізу, а також беручи до уваги специфіку українського контексту, пропонується рамка, у межах якої кожен навчальний заклад зможе втілювати власну програму запобігання булінгу.

Оскільки роль напрацювання антибулінгових програм бере на себе громадський сектор, то практична частина роботи напрацьовує кроки адвокації та популяризації підходу, які можуть бути здійснені у межах роботи конкретної громадської організації (у цьому випадку — ГО «Студена»).

Актуальність роботи зумовлена необхідністю напрацювання рекомендацій для вчителів та адміністрацій шкіл щодо проведення антибулінгової роботи, яка вимагається від них чинним законодавством України. Робота пропонує шкільним працівникам есенцію світових доказових напрацювань, які враховують особливості українського контексту.

Метою дослідження є розробити і силами громадської організації «Студена» адвокувати підхід до антибулінгової роботи в школі

Завдання дослідження:

- дослідити еволюцію розуміння, чим є булінг і якими можуть бути шляхи його превенції;
- окреслити сучасні теоретичні засади розуміння явища булінгу
- вивчити стан та динаміку розвитку антибулінгових підходів у світі та Україні;
- класифікувати різновиди підходів до превенції та реагування на булінг, які застосовуються у світі;
- виявити характеристики доказовості підходів і виокремити ті світові практики, які є доказовими;

- проаналізувавши український контекст та базуючись на світових практиках, розробити підхід до превенції булінгу, який може бути застосований в українських реаліях;
- проаналізувати спроможність громадської організації «Студена» як актора у здійсненні адвокаційної кампанії підходу до превенції булінгу;
- проаналізувати точку А (стартові умови) для проведення адвокаційної кампанії;
- виявити точки очікуваних змін після кампанії;
- проаналізувати цільові аудиторії та розробити для них меседжі;
- сформулювати план адвокаційної кампанії з впровадження антибулінгового підходу в українських школах.

Об’єкт дослідження — антибулінгові програми: світовий досвід

Предмет дослідження — Розробка і адвокація громадською організацією антибулінгового підходу в українській школі

В цій роботі були використані такі **методи дослідження**, як метод порівняльного аналізу досвіду європейських країн із превенції булінгу, термінологічний аналіз, концептуалізація, побудова авторської моделі досліджуваного явища, аналіз діючого законодавства.

Наукова новизна роботи полягає у побудові авторської програми протидії булінгу на основі використання світових доказових методів роботи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у подальшому практичному втіленні розробленого методу.

Робота складається зі вступу, трьох розділів: 1) історія вивчення питання. Світовий досвід в превенції булінгу; 2) Сучасні підходи до роботи з булінгом; 3) побудова адвокаційної кампанії для громадської

організації з просування антибулінгового підходу; а також висновків, додатків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ. СВІТОВИЙ ДОСВІД У ПРЕВЕНЦІЇ БУЛІНГУ

1.1. Походження і визначення поняття

Англійське слово bullying витікає з 1777 року у значенні «insolent tyrannizing, personal intimidation», «тобто нахабна тиранія, особисте залякування» і походить від слова bully. Слово bully мало історію зміни сенсів. Спершу у 16 сторіччі це було пестливо-ласкаве звернення до когось незалежно від статі, типу «мила» чи «милий» (походить від голландського «boel» у значенні коханець, брат). Однак потім, у 17 сторіччі, емоційне забарвлення у значення погіршилося і вже в 1680 рр вживалося як «пригноблювач слабких» (у 1650-их як проміжний етап це ще був «хуліган-зловмисник»). Етимологи вважають, що в якийсь момент слово вживали у значенні «сутенер» (покровитель проституток), оскільки прослідковується зв'язок між словом «коханець» і «бик» (bull). [47]

Термін «булінг» у сучасному значенні зустрічається вже у 19 столітті.

Першою згадкою про булінг із використанням саме цього конкретного терміну, вважається стаття в «Таймс» від 6 серпня 1862 року, яка описувала історію булінгу. У той період подібні згадки періодично з'являлися в пресі, описуючи знущання в школах, особливо поміж хлопчиків. Стаття в The Times вийшла після смерті солдата внаслідок тривалих знущань, про що згадує і автор статті. [36]

Власне, до визначення булінгу як його потрактовують у нашій дні і до виокремлення його від агресії, дослідники йшли довго. Роберт Барон у книжці «Людська агресія» (1977) визначає агресивну поведінку як поведінку, яка має на меті заподіяння шкоди чи каліцтва іншій живій істоті. М. Карлсон, А. Маркус Ньюхол та Н. Міллер у статті «Вплив ситуативної реакції на агресію: кількісний огляд» (1989) стверджують, що агресивна поведінка — це просто

намір заподіяти шкоду [25]. Агресія загалом і нині розглядається як об'єднуючий термін для неприйнятної поведінки і насправді булінг та насильство в школі зазвичай сприймається як різновид агресивної поведінки. Загальним у цих визначеннях є те, що агресія передбачає шкоду іншими. Булінг теж має ці характеристики, але також має і відмінності. Власне, *виокремлення булінгу від агресії* постало з виокремлення цих відмінностей. Основні відмінності булінгу від агресії дві: це те, що він відбувається між людьми з нерівними силами і відбувається неодноразово. Хоча на сучасному етапі дослідження сучасні визначення дають нам 4 ключових відмінності булінгу від агресії, про що ми поговоримо нижче. Але суть в тому, що умови, ключові для означення булінгу, для визначення агресії не є обов'язковими.

Загальноприйнятим є визначення булінгу, яке вивів норвезький дослідник Дан Ольвеус від 1993 року: «Людина зазнає цькування, коли він чи вона неодноразово піддається негативним діям з боку одного або декількох інших осіб» [36, с.107].

Девід Фарінгтон у тому ж році дав зведене визначення цькуванню. Він відмітив, що булінг включає кілька ключових елементів: **фізичну, словесну або психологічну атаку** чи залякування, **які покликані спричинити страх, страждання чи шкоду жертві**. Цькуванню притаманний дисбаланс сил, причому сильніша дитина пригнічує слабшу; відсутність провокації з боку потерпілого; і повтор інцидентів між тими самими дітьми протягом тривалого періоду [29].

Таким чином, лише у 20 сторіччі булінг отримав своє визначення, яке чітко відокремило його від агресії наявністю дисбалансу сил і систематичністю.

1.2. Історичні згадки про булінг. Історія досліджень

Булінг або цькування не є новітнім явищем, як прийнято вважати. Це можна зрозуміти навіть з класичної літератури. Цькування описане в таких творах, як «Олівер Твіст» Чарльза Діккенса, «Дитинство» Льва Толстого (сцени цькування Гриші за «тупоумство»), «Хіба ревуть воли як ясла повні» Панаса Мирного, де знущалися з Чіпки за те, що він безбатченко. Тому, звісно ж, булінг не є явищем сучасним. Радше зараз він став видимим, бо з'явилися доступні засоби сповіщення про різні випадки (соцмережі, телебачення), а також на цькування почали звертати увагу у контексті захисту прав дитини.

Ранні дослідження булінгу стосувалися, здебільшого, опису цього явища і відмічали поширеність тих чи інших випадків булінгу. Це був важливий етап вивчення проблеми, оскільки спершу проблема була названа і підсвічена, а потім тема була опрацьована глибше, в процесі розбору та аналізу кожної складової цього явища.

Першою статтею, присвяченою булінгу як такому (у парі із дражнінням, «teasing»), була стаття Фредеріка Л. Бурка «Дражніння і цькування» 1897 року [31]. У своїй статті Бурк проаналізував відповіді на опитувальник від 135 осіб, яких булили. На початку статті, вводячи читача в контекст, він дав таке визначення булінгу:

«Булінг — випадки тиранії поміж хлопців і дівчат, від дідовщини у коледжі і примушення до роботи в школі і аж до дитсадка. Випадки, коли є загрози знущань, ушкодження чи уявних небезпек як інструменти підкорення і контролю». [31, с. 336]

Але все ж, у 19 сторіччі булінг вважався звичною справою для хлопчачих колективів, мало не процесом еволюційного відбору чи етапом дорослішання. Це ставлення ілюструє інцидент, що стався у Королівській Школі в Кембриджі

(США) у 1885 році, де молодий хлопчик загинув внаслідок знущань з боку старших ровесників.

Незважаючи на те, що на шкільну раду тиснула громадськість і вимагала провести розслідування, Рада все ще трималася традиційної думки, що знущання — це нормальна частина життя хлопця. [49]

Прикро визнавати, але в Україні, за нашим суб'єктивним спостереженням, досі багато дорослих притримується такої думки.

Після того, як явище виокремили і почали помічати з-поміж інших, логічним розвитком подальшого дослідження стало зрозуміти передумови і наслідки цькування, аби глибше дослідити цей психологічний феномен і змоделювати можливі шляхи превенції. [21]

Проте, в дослідницькій ретроспективі, емпіричні дослідження цькування розпочалися відносно нещодавно. Найпершою стала Скандинавія і праці норвезького дослідника Дана Ольвеуса у 70-их роках. Власне, він і заклав основну понятійну базу, якою ми користуємося і донині, у можливо геть трохи видозміненому вигляді. Його опитувальники на визначення булінгу були визнані та взяті в користування багатьма країнами. [36] Ними ж послуговуються і досі.

Дан Ольвеус визначав булінг так:

«Людина зазнає булінгу, коли вона неодноразово і тривалий час піддається негативним діям з боку однієї чи декількох інших осіб, і їй важко захищати себе». [46, с.101]

Таким чином, булінг не є новітнім явищем, і зустрічався в художній літературі уже доволі давно. Проте систематичне вивчення цього явища почалося відносно нещодавно.

1.3. Перші національні програми з превенції булінгу в школі

Дан Ольвеус став тією особою, яка показала актуальність проблеми жорстокості в школі [49] і яка розробила власну програму протидії булінгу («Olweus Bullying Prevention Program»). Ця програма показала свою ефективність у зниженні випадків цькування в школі. Але щоб ця програма запустилася на національному рівні в Норвегії у 1983 році, мало статися кілька самогубств серед молоді. Як ми побачимо далі, смерті і самогубства дітей неодноразово ставали поштовхом до позитивних зрушень на шляху впровадження програм протидії цькуванню.

Після самогубств внаслідок булінгу Норвегія запустила національну кампанію з запобігання цькуванню в школах, і нею стали напрацювання Дана Ольвеуса [38]. Результати вимірювалися за опитувальником, розробленим також Даном Ольвеусом. Під час першої хвили впровадження у 1983-1984 роках показник булінгу в школах знизився на 62%. Сумарні результати за дві хвили кампанії дали зниження булінгу на 64%.

У США та Канаді досліджувати явище інтенсивно почали наприкінці 1990-х років, що значною мірою пояснюється самогубствами підлітків [3], а також вбивством Ріни Вірк 1997 року. Сюди ж відчутно доклалося і масове вбивство у школі Колумбайн у 1998 р. [35]

На початку 2000-их, коли сталося резонансне самогубство Деніс Беїліб, чи не вперше в літературі звернули увагу на те, що раніше списували на «безневинні» дитячі сварки. Стало зрозуміло, що те, що дорослим здається «дурничками», насправді може мати трагічні наслідки [44]. За словами авторів книжки «буліцид: смерть після гри», найбільшого **фізичного** урону, який зазнала Деніс, був всього лиш щиглик по носу. «Проте насправді вона мала безліч травм, які нікому не було видно» — травм від психологічного насилля.

«Ці травми були настільки сильні, що за 4 тижні довели щасливу дівчину до самогубства. Таким чином, стало очевидно, що для трагічних наслідків не обов'язково має бути фізична конфронтація, психологічне насильство є не менш небезпечною річчю. Такі, як нам, дорослим, здається незначні речі, як обзивання — можуть «спалити» людину за чотири тижні». [44, с.34]

Випадок з Деніс та іншими, а також поява книжки на цю тему, унаочнили руйнівну дію психологічного насильства та булінгу.

Після резонансних і трагічних самогубств темі булінгу приділяли небувалу увагу в засобах масової інформації та в наукових колах як національних, так і міжнародних.

Інший приклад, який змусив світову громадськість серйозно замислитися про питання булінгу, було вбивство 14-річної Рієни Вірк у Канаді. Дівчину переслідувало шесторо інших дівчат на її шляху додому, і коли Рієна перетинала міст, то її зіштовхнули вниз, внаслідок чого дівчина померла. Ця подія стала національною трагедією і переломним моментом Канади у питанні ставлення громадськості до булінгу, а також у питаннях дослідження та превенції цькування [55].

У одній з шкіл штату Колорадо, двоє підлітків здійснили масовий розстріл, убивши 13 осіб і поранивши 21 особу. Після цього обоє підлітків — Ерік Гарріс та Ділан Кліборд — вчинили самогубство. Ця подія набула неабиякого резонансу, і підняла дискусію не лише на тему вільного володіння вогнепальною зброєю, але і теми булінгу. Стало відомо, що обидва хлопці зазнавали систематичного цькування і приниження (хоч пізніше наче це спростували у ЗМІ), і це було ускладнено певними психіатричними проблемами обох [33]. Як би там не було, але ця трагедія дала поштовх дискусіям про цькування в школі.

Як бачимо, саме трагічні випадки з дітьми, що зазнавали цькування, послугували поштовхом для розвитку перших антибулінгових програм і вивели дискусію про булінг на національний рівень.

1.4. Превенція булінгу на сучасному етапі. Міжнародний досвід

Для аналізу міжнародного досвіду ми використали подвійний підхід. Нижче розглядаються як національні програми і досвід різних країн, так і ті програми, які були визнані доказовими у цих країнах (якщо такі є).

США

Штати почали вивчати булінг як явище, як було сказано вище, з 90-их років. На федеральному рівні немає єдиної програми протидії булінгу, але є низка антибулінгових та антидискримінаційних законів. Також Міністерство освіти США визначило 11 рекомендованих керівних принципів, які лягли в основу антибулінгових законів штатів для розробки всебічної політики підтримки клімату проти насильства у школах.

Ось вони:

1. Заява про наміри [що булінг є неприйнятним в жодній формі]
2. Набір політик для шкіл
3. Визначення, що таке булінг
4. Особливий захист для класів, які історично зазнавали принижень
5. Реалізація політик місцевої освіти (LEA)
6. Основні компоненти для місцевої освіти
7. Зобов'язання регулярно переглядати політики
8. План комунікацій для сповіщення батьків, учнів та персоналу щодо цькування
9. Навчання та освіта учнів, співробітників та батьків
10. План моніторингу та збору даних

11. Заява про те, що шкільна політика не перешкоджає жертвам булінгу та їхнім сім'ям шукати інших правових засобів для вирішення ситуації [37]

Як результат, 46 штатів мають і закони і політики протидії булінгу.

Уряд рекомендує школам користуватися будь-якими доказовими програмами протидії булінгу. Між тим, є низка рекомендацій, що робити *не радять*.

Отже, що не рекомендується робити при застосуванні антибулінгових програм.

1. Притримуватися принципу «нульової толерантності» до булерів або принципу «трьох страйків» («виліт» за три промахи). За твердженням методички «Misdirections in Bullying Prevention and Intervention» [43], така політика може утримувати людей від повідомлення про цькування, а також не оберігає тих булерів, хто булить випадково. Також йдеться про те, що здійснення булінгу може бути ознакою певних проблем у житті дитини. І тоді варто допомогти булеру, а не сліпо карати, погіршуючи і без того непросту ситуацію.
2. Використовувати медіацію та мирне вирішення конфлікту. Такий поширений метод посилає меседж, що «у ситуації винні обоє», натомість правильний меседж має бути «ніхто не заслуговує на булінг». Медіація передбачає, що учасники конфлікту більш-менш в однакових позиціях, натомість у ситуації з булінгом однозначно є жертва та агресор, тобто сили нерівні.
3. Групова терапія для булерів. Групова терапія, під час якої навчають агресорів опанувати своїм гнівом, стає поганим рішенням, оскільки агресори перетворюються на рольові моделі одне одного, і їхня поведінка тільки погіршується.
4. Короткотермінові рішення. Школи часто думають, що вирішити проблему булінгу можна одним-двома тренінгами чи уроками. Вони відкидають ідеї

довготривалих стратегій, і дуже даремно. Адже щоб знизити булінг, має бути змінена уся шкільна атмосфера, а це ґрунтовна робота з політиками та переконаннями. Тренінгом ситуацію з булінгом не вирішити, хоча це чудова ідея як частина стратегії.

Канада

Канада має національну мережу громадських організацій та дослідників булінга, які об'єдналися заради попередження цькування — PREVNet. Мережа включає 130 науковців та 62 молодіжні громадські організації [51]

Три ключові меседжі, які транслює мережа:

1. Булінг — неправильно та шкідливо
2. Булінг — це проблема стосунків
3. Сприяння відносинам та усунення насильства — це відповідальність

кожного.

Канадські закони різні у різних штатах, але загалом вони дають визначення булінгу і міру відповідальності вчителів за впровадження антибулінгових заходів.

Канада так само закликає працювати з булінгом на кількох рівнях — від рівня класу до рівня країни.

На рівні класу/ школи:

Шкільний кодекс поведінки, який конкретно стосується булінгу, має визначати булінг у всіх його формах та окремлювати обов'язки всього персоналу (наприклад, директора, викладачів, помічників, водіїв автобусів тощо) для запобігання цькуванню.

Весь шкільний персонал — і педагогічний, і непедагогічний — пройшов навчання з питань запобігання булінгу у відповідності зі своїми ролями та обов'язками.

Те саме стосується учасників освітнього процесу: учні мають проходити тренінги щодо булінгу протягом усього навчання в школі за програмами, адаптованими під їх розвиток і вік.

Окремо йде зобов'язання вчителям навчати соціальним навичкам, які формують здатність до здорових стосунків.

На рівні шкільної ради:

Слід очікувати, що існує політика шкільної ради, яка підтверджує права всіх учнів на безпечне навчальне середовище, вільне від цькування у всіх його формах, та окреслює обов'язки шкільної ради щодо запобігання знущанням від дитячого садка до середньої школи.

На рівні Міністерства:

Існує політика Міністерства чи Департаменту, яка підтверджує права всіх учнів на безпечне навчальне середовище, вільне від цькувань в усіх його формах. Політика окреслює обов'язки міністерства, шкільної ради, директорів шкіл та вчителів щодо запобігати знущанням, від дитячого садка до середньої школи.

Держава гарантує достатнє фінансування шкільних антибулінгових програм та навчання персоналу. [51]

Норвегія

Як було сказано вище, на початку 80-их Норвегія запустила державну програму з протидії булінгу, розроблену Даном Ольвеусом (OBPP — Olweus Bullying Prevention Program) [28].

По суті, це була перша комплексна і перевірена програма в світі.

Згідно цієї національної програми, з булінгом працюють на кількох рівнях: спільноти, школи, класу та індивідуальному рівні.

Таблиця 1.1 Компоненти антибулінгової програми Дана Ольвеуса

Компоненти ОБРР
<p>Компоненти шкільного рівня</p> <ul style="list-style-type: none"> • Створення Координаційного комітету з запобігання знуцанням • Проведення навчальних тренінгів • Проведення опитування за допомогою опитувальника Ольвеуса • Проведення наради засідання дискусійних груп • Введення шкільних правил проти знуцань • Перегляд та вдосконалення системи шкільного нагляду • Проведення стартового шкільного заходу, щоб розпочати програму • Залучення батьків
<p>Компоненти рівня класу</p> <ul style="list-style-type: none"> • Розміщення та застосування загальношкільних правил проти знуцань • Проведення регулярних зустрічей і антибулінгових уроків в класі • Проведення зустрічей з батьками учнів.
<p>Компоненти індивідуального рівня</p> <ul style="list-style-type: none"> • Контроль за діяльністю учнів • Впевненість, що весь персонал школи втручаються на місці, коли бачать випадки булінгу • Проведення серйозних бесід зі студентами, які беруть участь у знуцаннях • Проведення серйозних бесід з батьками учнів, що втягнуті в цькування • Розробка індивідуальних планів втручання для залучених до ситуації учнів
<p>Компоненти на рівні громади</p> <ul style="list-style-type: none"> • Залучення членів громади до Координаційного комітету щодо запобігання цькуванню • Розвиток партнерських стосунків з членами громади для підтримки програми вашої

школи.

- Допомога в поширенні повідомлення та принципів найкращої практики у громаді

Джерело: [28], переклад авторки

Розроблена Ольвеусом програма є довготривалою, і переслідує дві задачі: зменшити і запобігти булінгу в школі та покращити взаємини між однолітками. Програма Дана Ольвеуса набула світового поширення, як і введена ним в обіг понятійна база. Її реалізовували у більш як 12-ти країнах світу і широко використовували в школах США. [16]

ОВРР є програмою визнаною, та належить до доказових підходів у превенції булінгу. Перевірки її дієвості були проведені Центром вивчення та запобігання насильству, Університетом Колорадо в Боулдері, а також в Американській академії педіатрії. Також у рейтингу Національної програми запобігання виключенню, програма Ольвеуса отримала найкращі оцінки і відзнаку «Strong Evidence» [45]

Фінляндія

Національною програмою в Фінляндії є доказова програма KiVa.

KiVa включає як загальні дії задля запобігання булінгу так і конкретні дії-реакції на уже виниклі ситуації. Програма має різні адаптації залежно від віку дітей, всього їх три.

Серед методів-реакцій, з якими працює KiVa, є заохочення дітей з високим статусом підтримувати тих дітей, що зазнають булінгу. Крім того, вчителі проводять дискусії з дітьми стосовно цькування.

Якщо говорити про загальні дії, то KiVa включає 20 годин уроків для учнів на рік. Основними цілями уроків є: (а) підвищити обізнаність про роль, яку група відіграє у підтримці цькувань, (б) посилення співпереживання щодо жертв та (в) просування стратегій дітей щодо підтримки жертви, заохочення до

цього підтримування. Уроки передбачають дискусію, групову роботу, рольові вправи та короткі фільми про булінг. Під час уроків спільно виробляються правила щодо запобігання булінгу, і потроху вводяться в обіг [40]

Відрізняє цю програму від інших те, що її частиною є комп'ютерна гра, що входить до програми початкової школи. Таким чином учні здобувають нову інформацію та перевіряють свої наявні знання щодо булінгу, засвоюють нові навички діяти належними способами в ситуаціях булінгу та заохочуються використовувати свої знання та вміння в реальному житті.

Батьки також залучаються до процесу та інформуються про те, що таке цькування.

KiVa, подібно до програми Ольвеуса, працює з рівнями індивідуальними, класними, шкільними. Проблеми вирішуються шляхом обговорення та вироблення правил проти цькування. [40]

Австрія

У 2008-2011 роках Міністерство освіти Австрії впровадило та оцінило ефективність місцевої програми ViSC, спрямованої на протидію булінгу. До того, впродовж 13 років, з 1990 по 2003, у Австрії впроваджувалися інші програми, які не були результативними. Тож у 2007 році Федеральне міністерство освіти дало завдання дослідникам виробити національну стратегію протидії жорстокості в австрійській шкільній системі. Ця стратегія мала би відповідати декільком критеріям: протидія булінгу серед молоді має бути спільною метою значної кількості зацікавлених груп в Австрії; вона має бути побудована з використанням доказових міжнародних прикладів та досліджень; доказові програми мають застосовуватись в австрійських школах [56]. Таким чином ViSC була висунута до впровадження і оцінки на національному рівні.

Головна мета програми ViSC

- зниження агресивної поведінки та булінгу

- сприяння розвитку соціальних та міжкультурних компетенцій у школах.

ViSC — це первинна профілактична програма, призначена для учнів 11-15 років. Попередження агресії та булінгу це ті напрямки, у яких школа має розвиватися. Сама програма розрахована на один шкільний рік. Протягом першого семестру програма займається роботою з вчителями, пропрацьовуючи з ними засоби профілактики та реагування на булінг. У цей час вчителі ознайомлюються з передовими дослідженнями у сфері цькування, вивчають саму програму та отримують її план. Вчителі навчаються розпізнавати булінг, задіювати якнайбільше людей до превенції на всіх рівнях тощо. Під час другого семестру увага вчителів та активностей програми спрямовується саме на профілактику, роботу з учнями [56, с.74].

Ідея програми в тому, що протидія булінгу стає *спільною відповідальністю* усіх вчителів. Підхід у цій програмі такий: булінг процвітає там, де цю проблему не приймають серйозно. Натомість якщо є нульова толерантність булінгу у школі і всі залучені до його викорінення, то йому просто нема де взятися. [57, с.75]

Цікава ідея також поширення відповідальності і серед учнів, які разом розробляють «класний проект», спрямований на досягнення позитивної атмосфери в класі. Кожен член команди залучений і кожен має змогу бути корисним чи корисною, засвоюючи певні компетенції. Розвивається ідея, що кожен учень несе відповідальність, якщо в класі чи школі трапляється щось негативне. Таким чином, формується шкільне середовище, де булінгу просто нема як розвиватися, оскільки всі об'єднані однією спільною справою для спільного результату.

Дітей навчають виражати емоції в неагресивний спосіб та знати, як реагувати у випадку підколюк.

Британія

У Британії немає визначення булінгу на рівні закону, між тим, є вимога до шкіл мати політики поведінки, які б включали недопустимість булінгу [20]. Британський сайт gov.uk, який є своєрідним навігатором по державних сервісах і законах, зазначає, що хоч офіційного визначення поняттю «булінг» закони не містять, проте «він зазвичай визначається як поведінка, яка:

- Повторюється;
- Спрямована, щоб зашкодити комусь фізично чи емоційно;
- Націлена на певні групи, наприклад, за ознакою раси, гендеру, релігії чи сексуальної орієнтації» [20].

У Британії з 2002 року також широко діє Анти-булінговий альянс (АВА), об'єднання організацій та активістів у протидії булінгу.

Метою діяльності АВА є підтримка навчання та обміну найкращими практиками через членство; підвищення рівня поінформованості про булінг через Тиждень боротьби з булінгом та інші спільні кампанії; забезпечення програмної роботи на національному та місцевому рівні, щоб допомогти припинити булінг. АВА надає експертизу стосовно всіх форм булінгу серед дітей та молоді. Організатором Антибулінгового Альянсу є Національне дитяче бюро.

Італія

У 1997 році Італія прийняла закон 285 «Положення про сприяння правам та можливостям дітей та підлітків». Цей закон був покликаний забезпечити, зокрема, захист дітей і підлітків від насильства. Цей закон запустив фінансування низки програм, серед яких були і антибулінгові.

У 2007 році було видано урядову постанову «Загальні вказівки та національні дії щодо запобігання та протидії шкільному знущанню», яка задала напрямок роботи із булінгом та розробку шкільних політик.

У 2015 році міністерство освіти, університетів і досліджень видало «Нові вказівки», які, власне, дозволили отримати державне фінансування на навчання вчителів антибулінгових методів. У 2016 ці дії були посилені «Національним планом дій щодо запобігання булінгу та кібер-булінгу в школах на 2016-2017 роки» [17]

Станом на 2017 рік в Італії діяло 9 програм протидії булінгу, включаючи фінську програму KiVa [17].

Італійська доказова програма називається NoTrap! [48] Початково NoTrap була розроблена як програма протидії кібербулінгу, але поступово до неї додався і традиційний компонент [48]. Програма базується на тому, що її впроваджують за принципом рівний-рівному, тобто основними ключовими особами є діти, що разом долучаються до створення антибулінгового веб-сайту [34] Учні-учасники програми стають наче «вихователями» (можливо, українською доречніше буде слово «менторами» або «наставниками») протягом дії програми. Ці учні виступають модераторами онлайн-форуму проти цькування, регулюючи теми дискусій та відповідаючи на запитання та проблеми користувачів.

Діти-наставники також проводять офлайн-тренінги, де обговорюється роль спостерігачів процесу булінгу, втручання і допомогу жертвам, а також розвиваються навички емпатії та співпереживання постраждалим. Багато в чому підтримка здійснюється онлайн.

Україна

18 грудня 2018 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584, який було 16 січня 2019 року підписано Президентом. Закон вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, зміни до ЗУ «Про освіту». Вперше вводиться в нормативно-правову базу поняття «булінг», яке,

проте, за визначенням не відображає суті булінгу і може бути сплутаним з поняттям агресії. Та про це нижче.

Стаття 173-4 КУпАП визначає булінг (цькування) як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [5].

Закон поклав відповідальність на керівників закладу освіти впроваджувати заходи з протидії цькуванню, але, на жаль, не повідомив, які. Таким чином, за невпровадження заходів покарання є, а національної програми чи плану заходів, пропонованих школам — немає. У 2019 році робоча група при Міністерстві освіти та науки напрацювала План заходів, вони пройшли громадське обговорення і 2 жовтня 2019 року були відправлені на затвердження до Міністерства юстиції.

Загалом, питання булінгу регулюють в Україні наступні нормативні акти:

- Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)

Постанови

- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі» від 22.08.2018. №658

Листи

- Лист Міністерства освіти і науки України від 28.10.2014 № 1/9-557 «Методичні рекомендації щодо взаємодії педагогічних працівників у навчальних закладах та взаємодії з іншими органами і службами щодо захисту прав дітей»
- Лист МОН України від 29.12.2018 № 1/9-790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу»
- Лист МОН України від 18.05.2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»

Накази

- Наказ МОН України від 02.10.2018 № 1047 «Про затвердження Методичних рекомендації щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами»
- Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 №564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення»

У 2018-2019 році МОН зібрало експертну групу, яка розробила онлайн-курс для вчителів «Протидія булінгу». Курс було запущено на платформі «Прометеус». [10]

Підсумовуючи сказане вище, ми бачимо, що у світовій практиці застосовується два типи підходу до протидії булінгу. У першому випадку на національному рівні дано загальні рекомендації щодо превенції булінгу, а школи або штати уже наповнюють їх своїми власними програмами. У другому

випадку, держава пропонує школі певні свої напрацювання, національну програму.

Що стосується України, то у нас поки «свій шлях». Наявний закон не відповідає міжнародно прийнятим визначенням булінгу, а школам лиш даються директиви справлятися з булінгом, але не дається ніяких вказівок, як це зробити. Зате накладається покарання за невиконання зобов'язань з протидії булінгу.

1.5. Сучасна концепція розуміння булінгу

Підсумовуючи світовий досвід у підходах до роботи з булінгом на даному етапі, можемо сказати що у світовій практиці дослідниками прийнято послуговуватися сучасною концепцією, умовно названою «4P»: Power, Pain, Persistence, Premeditation [36].

1P — Power (сила).

Оскільки булінг визначається як повторювана ситуація жорстокості, емоційної або фізичної, з боку однієї особи або групи осіб, у якій жертва не може захистити себе, то йдеться, перш за все, про дисбаланс сил. Людина або група, які почувуються або є сильнішими, атакують особу, яка є (або відчувається) слабшою. При чому дисбаланс сил може бути не лише фізичним, а й психологічним, розумовим, комунікаційним (до традиційних перших двох характеристик, Британська антибулінгова асоціація, яка займається питаннями цькування і дітей з ООП, додає ще останні дві).

2P — Pain (біль). Жертви булінгу зазнають болю в процесі цькування, не лише фізичного, а й душевного. Ми говоримо про наслідки для здоров'я, про тривалий стрес, депресії, тривожність, складнощі з концентрацією тощо.

3P — Persistence (наполегливість або повторюваність). Говорячи про випадки цькування, ми маємо на увазі, що це повторювані дії між тими самими

людьми. Одно- чи дворазові сутички є спалахом агресії і визначаються, радше, як «з'ясування стосунків». Між тим булінг має пролонговану дію.

4P — Premeditation (відсутність розкаяння, зумисність дій). Булінг — це спрямована дія, її вчиняють зловмисне і не відчують потому розкаяння.

Власне, це і є 4 ключові характеристики булінгу.

Таким чином, ми прослідкували еволюцію як терміну булінг, так і самої концепції булінгу. Зрозуміли, що саме критичні поворотні точки стали поштовхом до застосування рішучих дій з превенції булінгу у міжнародній практиці. Проаналізували чинне українське законодавство та стан справ із превенцією булінгу в Україні. А також дали сучасне визначення того, чим є булінг, послуговуючись концепцією «4P»: нерівність сил, повторюваність, відсутність розкаяння та завдання фізичної чи психологічної шкоди.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОБОТИ З БУЛІНГОМ

2.1. Актуальне визначення поняття

Перейдімо до теоретичної частини і того, чим є булінг і яким він буває.

Єдиного універсального визначення булінгу не існує. Однак світова практика визначає булінг за ключовими елементами:

1. Це поведінка, яка завдає шкоди.
2. Дитина або підліток, котра завдає шкоди, має владні переваги над тим, над ким знущаються (дисбаланс сил).
3. Булінг — це поведінка, яка повторюється.
4. Булінг має багато форм: фізичний, вербальний, соціальний чи кібер-булінг [24].

Цікаво, що в українській традиції «дисбаланс сил» зазвичай сприймається як перевага однієї персони над іншою у фізичному плані, натомість сучасні підходи розглядають «дисбаланс сил» комплексно. Наприклад, у канадській методичці для шкіл, дається таке тлумачення:

«[У булінгу] існує реальний або уявний дисбаланс сил на основі таких факторів як розмір, сила, вік, інтелект, сила групи однолітків, економічний статус, соціальний статус, релігія, етнічне походження, сексуальна орієнтація, сім'я, обставини, стать, гендерна ідентичність, гендерна експресія, раса, інвалідність або отримання спеціальної освіти (діти з особливими освітніми потребами)» [14, с.10].

Таким чином, коректні сучасні визначення булінгу містять такі його характеристики: це поведінка, яка повторюється з метою завдати лиха, людина, яка її здійснює, не відчуває розкаяння, а у самій ситуації наявний дисбаланс сил.

2.2. Форми і типи булінгу

Булінг буває прямий і непрямий за типом взаємодії. Кожен з типів має свої форми. Окремо виділяють кібербулінг.

Прямий:

1) Фізичний: удари, штовхання, пинання, плювання, побиття, крадіжка або пошкодження майна.

2) Вербальний: обзивання, насмішки, знуцання, дражнилки, приниження чи погрози, расистські чи сексистські коментарі, приставання.

Непрямий

3) Соціальний: виключення із групи, плітування або поширення чуток, налаштування інших проти, перешкоджання дружбі; дискримінація та висловлення упереджень за будь-якими ознаками (наприклад, говорити щось погане про жінок чи про євреїв чи про гомосексуалів).

4) Кібербулінг:

Спілкування через електронні засоби, яке здійснюється з метою нашкодити комусь чи образити когось. Це включає: погрози, переслідування, соціальне виключення чи завдання шкоди репутації та дружбі; обмін приватною інформацією, фотографіями чи відео, які можуть комусь заподіяти шкоду.

На кібербулінгу ми б хотіли зупинитися детальніше.

З розвитком технологій булінг не лише став видимим (що добре), але й набув нових форм. Кібербулінг наразі є не лише дуже «популярним» серед молоді, але й багато в чому підступним. Якщо від «класичного» булінгу можна схватись, пішовши зі школи додому, то з кібербулінгом від переслідувань через інтернет не втечеш. З іншого боку, технічні засоби допомагають булеру бути знеособленим, а отже лишатися безкарним і не взаємодіяти з жертвою ніяким чином «очі-в-очі».

Для вивчення такого новітнього явища, як кібербулінг, необхідно дати йому точне визначення. *«Коли хтось неодноразово висміює іншу людину в Інтернеті або кілька разів підколює іншу людину електронною поштою чи текстовим повідомленням або коли публікує щось в Інтернеті про іншу людину, і цій людині це не подобається»* — таке визначення у 2010 році дали дослідники С. Хіндуя і Дж. Патчін [29, с. 310]. Вони ж у 2014 році, перефразували визначення лаконічніше: під кібербулінгом розуміється *«Умисна та повторювана шкода, заподіяна за допомогою комп'ютерів, мобільних телефонів та інших електронних пристроїв»* [55, с.2]

Першим серйозним дослідженням на тему кібербулінгу стала стаття Річарда Донегана у 2012 році [52].

Таким чином, булінг за формами є прямим і непрямим. Важливо розуміти непрямі форми булінгу, такі, як ізоляція, уникання, розпускання чуток, оскільки цей різновид булінгу часто ігнорують, а він може бути не менш небезпечним, ніж прямий.

2.3. Відмінності розуміння булінгу у міжнародній практиці

Отже, як ми розібралися вище та у Розділі 1, загальноприйнятим є таке розуміння булінгу, яке обов'язково включає три (або навіть умовно чотири) ключові характеристики [30], [47]:

1. Повторюваність

2. Зловмисність

3. Дисбаланс сил

та

4. Бажання завдати болю (психічного чи фізичного), відсутність розкаяння.

Остання характеристика може впливати з другої, тобто зловмисності, але тут ми її лишаємо як окрему.

США та Канада

Визначення для булінгу в законах США є різним, оскільки штати мають окремі закони. Але є спільні риси, серед яких, як відзначається на сайті <https://definitions.uslegal.com/>, вказується нерівність сил. [23]

У Канаді у визначенні є і злий умисел, і нерівність сил: *«Поведінка учня спрямована на заподіяння шкоди, або учень повинен знати, що така поведінка може спричинити, заподіяти шкоду, страх чи лихо для іншої людини, включаючи психологічну шкоду чи шкоду для репутації індивіда»*.

Поведінка відбувається в контексті, коли між вихованцем та індивідом існує реальний або уявний силовий дисбаланс на основі таких факторів, як розмір, сила, вік, інтелект, влада групи однолітків, економічний статус, соціальний статус, релігія, етнічне походження, сексуальна орієнтація, сімейні обставини, стать, раса, інвалідність або здобуття спеціальної освіти (діти з особливими освітніми потребами). [59]

Британія

У Британії немає визначення булінгу на рівні закону, між тим, є вимога до шкіл мати політики поведінки, які б передбачали недопустимість булінгу [21]. Британський сайт gov.uk, який є своєрідним навігатором по державних сервісах і законах, зазначає, що хоч офіційного визначення поняттю «булінг» закони не містять, проте «він зазвичай визначається як поведінка, яка:

- Повторюється;
- Спрямована, щоб зашкодити комусь фізично чи емоційно;
- Націлена на певні групи, наприклад, за ознакою раси, гендеру, релігії чи сексуальної орієнтації. [21]

Таблиця 2.1 Відмінність у розумінні поняття булінг у різних країнах.

Ознаки:	США	КАНАДА	БРИТАНІЯ	УКРАЇНА
Повторюваність	+	+	+	+
Злий умисел		+	+	
Нерівність сил	+	+	+	
Біль	+	+	+	+

Джерело: Складено за власним аналізом.

Як бачимо, українське визначення за двома суттєвими характеристиками відрізняється від прийнятого у міжнародній практиці, і це закріплено на рівні законодавства.

2.4. Класифікація різновидів роботи з булінгом

Існує три підходи до роботи з проблемою булінгу [29]

1. Робота з жертвою
2. Робота з булером
3. Робота з соціальним контекстом

Хоч третій підхід є найскладнішим, проте нам він видається найбільш стабільним і дієвим. Тобто в питаннях реагування — безперечно — доцільно використовувати перший і другий підхід, тоді як в питаннях превенції найбільш адекватним видається саме третій підхід. Це підтверджують і програми, які показали себе як дієві, про що йтиметься нижче.

Також у реакції та превенції булінгу застосовується як індивідуальний, так і груповий підхід.

2.4.1. Індивідуальний підхід у роботі з булінгом

Робота з булерами

За Фарінгтоном [29], у роботі з булером застосовуються наступні стратегії: покарання агресора; несхвалення його дій оточуючими та однолітками; зворотній зв'язок з метою показати, скільки поганого агресори вчиняють щодо жертв та якої шкоди завдають. Цей підхід має пробудити у агресорів емпатію. Підхід включає також проведення спільних зустрічей з вирішення конфліктів між булерами та жертвами для сприяння примирення; забезпечення нагоди проявитися булерам у позитивному ключі, при цьому потрібна і хороша поведінка винагороджується.

Робота з жертвами

Стратегії роботи з жертвами полягають у наступному: попередження потенційних жертв про можливу загрозу булінгу, навчання жертв не потрапляти у ситуації де вони можуть бути булені; навчання дітей повідомляти вчителів про випадки булінгу; прокачування соціальних компетентностей жертв, підвищення їхньої впевненості в собі та самопрезентації; запуск груп підтримки для жертв булінгу та навчальні семінари для батьків.

2.4.2. Робота з групою

Робота з соціальним контекстом

Підходи, які працюють із соціальним контекстом, можуть включати в себе: впровадження ретельного нагляду над стосунками між дітьми у школах; застосування загальношкільного підходу. Ми можемо додати до цього ще створення безпечного шкільного середовища без упереджень та стереотипів.

Пропоную ретельніше розглянути питання, чому, на нашу думку, для превенції булінгу найкращим підходом є саме робота з соціальним контекстом.

Суспільне схвалення як підкріплення дій булера

Альберт Бандура, розробник соціально-когнітивної теорії особистості, виявив, що на формування особистості впливають фактори навколишнього середовища, здатність людини пізнавати і мислити, а також поведінка людини. Бандура звертав увагу на те, що людина веде себе згідно з певних типових патернів, які можна формувати як з власного досвіду так і з досвіду інших, навчаючись через спостереження. Він також виявив, що найкраще процес навчання йде при демонстрації певних прикладів поведінки людьми приблизно того ж віку, статі. Діти з певного віку (підліткового) починають копіювати ту поведінку однолітків, яка призводить до успіху. [11]

Навчання певної поведінки і закріплення паттернів відбувається у випадку, якщо здійснюється непряме підкріплення або самопідкріплення [1].

У нашому випадку нам цікаве непряме підкріплення, коли певна поведінка заохочується і винагороджується, а не карається. Наприклад, якщо школа вводить політику, яка заохочує дітей *допомагати* і *підтримувати* тих, кого булять, то, зрештою, типовою стає поведінка допомоги і підтримки.

Групові ролі в булінгу

Це, до речі, чудово використовують у Британії, у курсах з протидії булінгу від Анти-Булінгового-Альянсу (АВА) [23]. Багато в чому їхні дії спрямовані на те, щоб «перетягнути» спостерігачів у роль захисників.

Школа виступає однозначно як середовище, заточене на схвалення та героїзацію учнів, які переходять із незадіяних спостережників у розряд захисників.

АВА розглядає ролі у булінгу ширше, ніж просто сторони «жертва-агресор-спостерігач». Вони називають значно більше ролей [52]:

1. Мішень булінгу

2. Заводила (той, хто здійснює булінг).
3. Підсилювач (той, хто захочує заводилу) — сміється, підбадьорює, але сам не бере участь.
4. Посіпака — задіяний в булінгу, але не очолює та не ініціює його.
5. Захисник
6. Аутсайдер (дитина, яка ніяким чином не залучена у процес булінгу)

Н думку АВА, більшість заходів спрямовують увагу на жертву та агресора, тоді як баланс сил та групова динаміка при булінгу є значно складнішою. Тому залучення до програми усіх ролей є успішнішим, ніж робота лише з двома ролями «жертва-агресор».

Групова ситуація з булінгом не є статичною. Учасники міняються ролями, наприклад, агресор в одній ситуації може стати жертвою або аутсайдером в іншій.

Згідно із дослідженням «Булінг як груповий процес», найпоширенішими ролями учасників були аутсайдер, підсилювач та захисник.

Розподіл ролей учасників залежав від статі. Серед дівчат було більше захисників (30,1% дівчат до 4,5% хлопців), а також аутсайдерів (40,2% дівчат і 7,3% хлопчики), в той час як серед хлопців була популярною роль підсилювача (37,3% хлопчиків, 1,7% дівчат) та посіпаки булера (12,2% хлопців і лише 1,4% дівчат). Булерів теж було більше серед хлопців (10,5%), ніж серед дівчат (5,9%). Відсоток жертв був приблизно однаковим як для хлопців так і для дівчат.

Низка численних досліджень довела, що існує кореляція між булінгом і оточенням, в якому виростає дитина. Оскільки, як було зазначено вище, один із каналів засвоєння поведінкових патернів є навчання через спостереження і наслідування, то до булінгу в школі більш схильні діти, які були свідками домашнього насильства, виростили у неблагополучних районах, або мали в

оточенні людей, що поводитися агресивно, маючи за взірець переважно такий спосіб взаємодії. [57]

Гарна новина в тому, що такі властивості людської психіки можна обернути на добро. Наприклад, якщо діти виростають в оточенні, яке гостро засуджує булінг, то вони менш схильні до цькувань ніж ті, хто вважає цькування прийнятним. [57]

Бандура також стверджує, що діти скоріше наслідуватимуть поведінку, яка винагороджується, ніж яка карається. «Імовірність певних дій збільшується, якщо передбачається винагороджений результат, і знижується, якщо передбачається покарання». [1, с.138]

Натомість у школах, де немає належного нагляду за дітьми, а словесне приниження, жорстокість та звинувачення жертви практикується вчителями для закріплення своєї владної позиції, вірогідність того, що те саме робитимуть діти, є високою [42].

З цього ми робимо наступний висновок — школа має чітко спозиціонувати, що булінг є неприйнятним і визначити внутрішню систему винагород за поведінку, яка є протилежною до булінгу.

Чому ми не розглядаємо виключно систему покарань за булінг? Бо, на нашу думку, покарання не дає альтернативи і може призвести до такого виду булінгу, як соціальна ізоляція та уникання. Учні не вступатимуть у пряме протистояння, однак ніякої позитивної активної взаємодії з жертвою теж не матимуть.

Однак, повсюдне заохочення товариськості та спільної позитивної діяльності учнів призведе до створення доброзичливої атмосфери в школі.

Важливо, аби заохочення до конструктивної поведінки практикували регулярно і на всіх рівнях. Це може бути приділення уваги і похвали до гарної взаємодії, заохочення підтримки слабших чи тих, кого до того цькували. Це

може бути практика «святкування різноманітності», коли прояви індивідуальності дитини вітаються, а не засуджуються.

На одному з тренінгів з протидії булінгу слухачка сказала: «Але ж він сам винуватий, що його цькують! От чого він прийшов у школу в червоних штанах, провокуючи інших дітей?». Безперечно, транслюючи такі погляди вербально або невербально, учителька підкріплює осуд і агресію до хлопчика, сама цього не бажаючи. Адже діти, які його засуджують, отримують від вчительки схвалення, нехай і завуальоване.

Таким чином, аналізуючи оточення агресорів, ми бачимо типові умови для формування булінгу: діти схильні до булінгу і агресивної поведінки якщо у навколишньому середовищі або сім'ї, притримуються поглядів, що допускають булінг та взаємодіють з оточенням, яке вважає булінг прийнятним і допустимим.

При роботі з групою і виробленні політик школи щодо реакції на булінг, гарним прикладом є застосування Р-Р-Р-підходу. Йдеться про поширення простого і легкого для запам'ятовування правила для дітей: РРР-правило. Абревіатура розшифровується як: Розпізнай! Розкажи! Розрули! (або Розберись!).

Перша «Р» або «Розпізнай» впливає із загальношкільного підходу, коли кожен учасник шкільної спільноти знає, що таке булінг, і уміє відділити його від агресії.

Друга «Р» чи «Розкажи» — тут ідеться про те, що дитина не боїться розповідати про булінг значимим дорослим (вчителям, батькам, опікунам). Дитина знає, що буде почута, не буде відторгнена.

Третя «Р» це Розрули (або Розберись) — про цей підхід ми говорили вище, розглядаючи способи реагування дітей на булінг. Наприклад,

тотальне і всебічне заохочення дітей виступати у ролі захисників у випадках ситуацій з булінгом.

На «Розкажи» хотілося б зупинитися детальніше, оскільки це досить важлива складова при груповій і загальношкільній роботі з булінгом. Щоб створити атмосферу, у якій дитина повідомлятиме старшим про булінг, важлива повна включеність з боку школи. По суті, школа мусить створити так званий **«Простір почутості»** (англ — «Telling Environment») [42]. Меседжі, якими послуговується школа для створення **простору почутості**, мусять бути такі:

1. Якщо тебе булять, то говори, не страждай наодинці.
2. Якщо ти став/-ла свідком булінгу, розкажи про це дорослим.

Дитина має чітко знати, куди і до кого звернутися у випадку булінгу. Має розуміти, що її слова будуть почуті, від неї не відмахнуться. Для України трохи з цим складнуvато, бо у нас присутнє досить негативне ставлення до т.зв. «стукачів».

Як бачимо, попри те, що у світовій практиці застосовується комплексний підхід до роботи з булінгом, зокрема робота і з булерами і з жертвами, проте найбільш ефективним методом є робота з групою і соціальним контекстом. Робота з жертвою полягає у її підтримці. Робота з булером полягає у засудженні такої діяльності. Тобто це більш реактивні підходи. У той самий час, робота з групою та контекстом допомагає попередити випадки цькування.

2.5. Оцінка ефективності та доказовості програм з протидії булінгу

У 2018 році ЮНЕСКО внесли створення безпечних освітніх середовищ та освітніх просторів, вільних від насильства, до глобальних пріоритетів [35].

Україна на юридичному рівні послуговується поняттям «безпечне освітнє середовище», зазначаючи в ст. 25 ЗУ «Про освіту» [8], що керівник закладу освіти «забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього

середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування)», однак визначення, що таке «безпечне освітнє середовище», не дає.

Щоб зрозуміти, на який світовий досвід спиратися, давайте визначимо, який підхід до протидії булінгу є **доказовим**?

Трьома ключовими стандартами для визначення того, доказовою є програма протидії булінгу чи ні, називають її ефективність, вимірюваність та можливість до масштабування.

Стандарт 1. «Щоб бути готовою до широкого розповсюдження, програма чи політика повинні відповідати усім критеріям для ефективності та повинні підтримуватися відповідними матеріалами постачальника та доказами того, що програму або політику можна реалізувати сумлінно» [18, с. 166];

Стандарт 2. «Програма або політика повинні мати можливість бути масштабованими, включаючи надання всіх матеріалів та необхідних послуг, з посібником, навчанням та технічним забезпеченням включно» [18, с. 167].

Стандарт 4. «Інструменти моніторингу та оцінки повинні бути доступними постачальникам» [18, 167].

Ми зумисне упускаємо стандарт 3 з прозорості коштів, оскільки в українських реаліях це не застосовується (бо не виділяється коштів).

Щоб програму вважати ефективною, як стверджують автори, вона повинна бути мінімум двічі перевірена на певних представниках певних груп, мають бути використані психометрично обгрунтовані заходи та процедури збору даних, після чого дані мають бути проаналізовані за суворими статистичними підходами. Цей аналіз має виявити «стійкі позитивні ефекти» [49].

Гафні та інші пропонують до розгляду порівняння чотирьох програм, чий методи є ефективними: KiVa, OBPP, NoTrap!, ViSC [35].

Таблиця 2.2 Порівняльна таблиця основних світових доказових програм

Програми	KiVa	OBPP	NoTrap!	ViSC
Компонент втручання:				
Охоплює всю школу	Так	Так	Ні	Так
Залучення батьків	Буклети, листи, зустрічі	Буклети, листи, залученість	ні	Так
Залучення вчителів	Тренінги і проведення тематичних уроків	Тренінги і проведення тематичних уроків	Мінімальне	Тренінги і проведення тематичних уроків
Правила в класі	Так	Так	Ні	Так
Навчальні матеріали	Детальний план програми	Детальний план програми	Ні	Детальний план програми
Робота з однолітками	Залучення спостерігачі в та заняття у групі	Дискусії в класі	Лідерство однолітків	Проекти в класі
Робота з булерами	Так	Так	Так	Ні
Робота з жертвами	Так	Так	Так	Ні
Каральний підхід	Протистояння	Ні	Ні	Ні
Не-каральний підхід	Незасудження	Ні	Ні	Ні
Розбір за «гарячими слідами»	Так	Так	Ні	Ні

Підхід до булінгу	Універсальний і визначений	Універсальний і визначений	Онлайн-форум однолітків	Соціо-екологічний
-------------------	----------------------------	----------------------------	-------------------------	-------------------

Складено за джерелами: [49]

Вже проглянувши таблицю, ми бачимо певні риси, які об'єднують програми, що були визнані ефективними.

Цими рисами є: **загальношкільний підхід, робота на випередження** (проактивний підхід) та **не-каральний підхід**.

Важливим компонентом перевірки ефективності програм протидії булінгу є здійснення заходів з моніторингу і оцінки. Дан Ольвеус запровадив гарну практику, увівши обов'язкове щорічне опитування учнів як частину своєї програми [39]. Це допомогло оцінити, діють методи превенції булінгу чи ні.

Україна не пропонує ніякого уніфікованого опитувальника для визначення рівня булінгу в школі чи ефективності програм, та й поширений опитувальник Ольвеуса не є валідованим. Ми пропонуємо **невалідований** переклад опитувальника у Додатку для потенційного внутрішнього користування у школах [47].

На нашу думку, органічною частиною програми превенції булінгу має бути проведення моніторингу та оцінки його ефективності.

Підсумовуючи, спільними рисами ефективних антибулінгових програм є загальношкільний підхід, робота на випередження (проактивний підхід) та не-каральний підхід.

2.6. Спільні риси доказових антибулінгових програм

Давайте зупинимось детальніше на спільних рисах найуспішніших доказових програм: OBPP, KiVa та VISC.

2.6.1. Загальношкільний підхід

Спільними рисами програм, спрямованих на подолання булінгу, є загальношкільний підхід. Окрім згаданих у таблиці Фінської, Норвезької, Австрійської програм [35], такого ж підходу притримується Канада [24] та Британія [19].

Алан Карр, провівши узагальнюючий аналіз 4 підходів: двох з Норвегії, однієї з Британії та однієї з Канади, у своїй книжці писав [42, с. 263]:

« ...можна зробити висновок, що загальношкільні підходи профілактики булінгу ефективно скорочують (...) повідомлення про булінг (...) не лише протягом навчального року, але також впродовж тривалішого періоду до трьох років».

Загальношкільний підхід всебічно працює з питанням булінгу, говорячи про те, що робота з булінгом має провадитися на індивідуальному, класному та шкільному рівнях, залучаючи дітей, батьків, педагогічний та непедагогічний персонал школи.

Було доведено, що ефективність загальношкільних програм профілактики булінгу залежить від того, наскільки цілісно реалізовувалася програма. Там, де підхід реалізуються повністю, послідовно та відповідно до програмних інструкцій, результати є високими та значними. Там, де підхід реалізуються непослідовно, а цілісність не підтримується впродовж всього часу, підходи неефективні і навіть можуть призвести до посилення булінгу».

Суть загальношкільного підходу ось у чому:

- 1) Усі члени шкільної громади повинні працювати разом: адміністрація, викладацький і шкільний персонал, діти, молодь, батьки/опікуни та непедагогічний склад школи [24].
- 2) Усі дорослі, які дотичні до здобуття дітьми шкільної освіти, є рольовими моделями у передачі знань про те, чим є здорові соціальні стосунки та чим є

булінг. Вчителі, батьки/опікуни та інші дорослі, які беруть участь у житті дітей, повинні бути задіяні у розвитку навичок побудови здорових взаємин між дітьми та створювати позитивні ситуації, в яких ця взаємодія може розгортатися [24].

Грубо кажучи, дивно вимагати від дітей не булити одноліток, якщо у батьківських вайбер-чатах цькують «неугодних» мам чи тат.

Діти зможуть опанувати навички позитивних стосунків лише у тому випадку, коли вони спостерігають та взаємодіятимуть з дорослими, які моделюють позитивні стосунки під час взаємодії між собою і між дітьми.

Загальношкільний підхід обов'язково включає 4 компоненти [16]:

1. Загальношкільне розуміння, що таке булінг.

Є розроблені шкільні політики, які обговорюються усім педагогічним і непедагогічним складом.

2. Здійснення консультацій та формування політик із залученням усієї шкільної громади, з дітьми включно [19].

Такий підхід допомагає дітям відчувати себе залученими, а шкільні правила — «своїми». Також цей підхід демонструє, що всі погляди і внески важливі, кожен член шкільної спільноти важливий і несе відповідальність за ситуацію в школі. Відсутні «крайні» — залучені всі. Середовище безпечне та відкрите.

3. Впровадження підходу

Школа повинна мати чітку політику щодо булінгу, де буде прописано його визначення і неприпустимість булінгу в межах школи (включаючи конкретні форми знущань, такі як расистські, сексистські, гомофобні або ейблістські).

Має бути виписано чіткий порядок дій при цькуванні.

Сама політика має бути доступною абсолютно для всіх учасників шкільної громади.

4. Моніторинг та оцінка

Важливо зрозуміти, від чого відштовхуватися. А для цього визначити «базову лінію», наприклад, провівши опитувальник Дана Ольвеуса.

Від цього рівня можна відштовхуватись, проводячи моніторингові опитування раз на рік.

Важливо також забезпечити дітям можливість у безпечний та анонімний спосіб повідомляти про булінг.

Канадські принципи роботи з булінгом у загальношкільному підході пропонують використовувати такі інструменти для його підсилення [24]:

- Створення партнерських спільнот (хто може підтримати роботу у вашій школі і чому це важливо? Для України: поліція, громадські організації, Міністерство юстиції)
- Визначення дитячих, юнацьких та дорослих лідерів у вашій школі, які можуть стати рольовими моделями
- Розподілення обов'язків серед лідерів
- Інтеграція профілактики булінгу у класну роботу
- Добірка заходів превенції на кожному рівні

Ключові компоненти для роботи з булінгом при загальношкільному підході також були виділені дослідниками Кларком і Кіселіцею [27]:

1. Чітке розуміння відмінності між булінгом та іншими формами поведінки (наприклад, агресії, сутичок, сварок).
2. Інтеграція знань про булінг у шкільну програму.
3. Вироблення протоколу дій та реакцій на булінг, а також шкільних політик щодо булінгу.
4. Розуміння того, що нагляд є критичним для запобігання булінгу.

5. Розуміння, що для профілактики знущань і роботи з учасниками ситуації треба розібратися у тому, що супроводжує ситуацію, в тому числі стан фізичного і психічного здоров'я учасників, ситуацію вдома, попередні випадки, що передували події. Важливо спершу розібратися, а потім вже приймати рішення.
6. Впровадження системи моніторингу та оцінки для розуміння ефективності здійснюваних програм і підходів.
7. Впровадження психологічної підтримки для учасників ситуації булінгу.

Ефективність задіяння однолітків при загальношкільному підході

Британський департамент освіти провів масштабний моніторинг щодо ефективності різних стратегій з використанням підходу «рівний-рівному» (тобто залучення для роботи з булінгом самих учнів). [31] Всього було досліджено 6 стратегій: система друзів, коло друзів, менторство однолітків, слухання однолітків, шкільна медіація, тренінг обертання аутсайдерів на захисників. Було опитано всього 1273 місцевих школи. Всі підходи виявилися ефективними при втіленні і показали результат «добре» та «дуже добре».

Суть підходів, щодо яких проводили дослідження є наступною:

Система друзів — спеціально відібрані і підготовлені однолітки або старші учні, яких приставляють до учнів з вразливих груп. До вразливих груп належать не лише діти з інвалідністю чи ООП або явно вираженими расовими чи іншими відмінностями, а й новачки чи діти, які щойно перейшли з молодшої школи в середню чи з середньої в старшу. Ці учні приставлені виступають «друзями» на майданчиках та на перервах, є помічниками в адаптації. Вони, по суті, стають лідерами у позаакадемічних ситуаціях і супроводжують дітей у дружній та безпечній манері.

Коло друзів — суть підходу у тому, що діти, під супроводом фасилітатора, збираються разом без дитини, яка зазнає цькування, і вирішують, як вийти з ситуації і як цій дитині допомогти. По суті, вони виробляють план дій. Завдяки методу, учні, яких булять, відчувають потужну групову підтримку і не страждають від ізоляції.

Метод слухання однолітків — суть полягає в тому, що жертви булінгу скоріше розкажуть про проблеми одноліткам, ніж викладачам. Спеціально навчені «слухачі» зі старших класів готові надавати емоційну і психологічну підтримку постраждалим, задіюючи дорослих у випадку необхідності.

Шкільна медіація — суть полягає в тому, що ситуації з булінгом розбираються без залучення дорослих (але при наявності дорослих супервізорів). Спеціально навчені вирішенню конфліктів медіатори розбираються з ситуацією зі сторонами і знаходять шляхи вирішення проблеми. У той же час, цей метод не рекомендується до використання саме у ситуації булінгу підходами, що практикуються у США.

Менторство — до молодших учнів приставляють спеціальних «менторів», які допомагають їм у навчанні та позанавчальних ситуаціях. Ментори висувають свою кандидатуру, їх обирають та навчають, у тому числі, емпатичному слуханню та вмінню надавати підтримку.

«З байдужих — до захисників» — метод полягає у впливі на групову динаміку булінгу і обертанні байдужих спостережників у активних захисників. Потенційно всі учні можуть пройти таке навчання, тому цей метод є методом найбільшого включення.

2.6.2. Підхід, що спрямований на випередження (проактивний підхід)

Британський Департамент освіти провів масштабне дослідження в 2011 році і виявив, що найбільш ефективним у роботі з протидією булінгу є проактивний підхід [42].

Зрештою, майже всі програми, які ми розглядаємо як **доказові**, використовують проактивний підхід на рівні з реактивним підходом (тобто таким, який спрямований на швидке реагування на ситуацію булінгу) [47], [28].

У дослідженні Британського департаменту освіти були розглянуті різні інструменти проактивного підходу та виміряно їхню ефективність. Загалом, усі підходи показали ефективність від «позитивного ефекту» до «дуже позитивного ефекту» [31, с. 13]. Ми ж обрали ті інструменти, які є в принципі доступні нам в українських реаліях.

Розглянемо ці інструменти детальніше.

Створення відновного та підтримуючого оточення та культури у школі. Коротко цей підхід можна описати цитатою опитаних шкіл, що застосовували цей підхід [31, с. 21]: — «Шанс для всіх слухати, бути почутими і бути обміркованим». Підхід розвиває здатність до побудови дружніх позитивних стосунків та до взяття дітьми на себе відповідальності за атмосферу в школі.

Залучення батьків у протидію булінгу. Інструмент передбачає як використання звичайних інформаційних бюлетенів та листів чи консультацій з питань антибулінгової політики, так і діяльність позашкільних клубів з підтримки батьків дітей із вразливих груп. Батьки також можуть бути залучені до антибулінгової роботи в школі, розробки політик.

Створення дорослими моделі позитивної поведінки і ставлення. Як ми вже писали вище, діти наслідують ту поведінку, яка дає позитивні підкріплення тим чи іншим діям. Якщо дорослі дають підкріплення позитивній та безпечній комунікації, виступають рольовими моделями для наслідування поведінки, то це може гарно вплинути на ситуацію із булінгом в школі. Якщо дорослі не дозволяють собі дискримінуючих висловлювань, стереотипів та упереджень, принижень і зверхності, карального підходу до небажаної для них поведінки, то це, в свою чергу, впливає на весь клімат в шкільному середовищі.

Упередження і стереотипи як підґрунтя до булінгу

Мінтон (2014) пише:

«З останніх досліджень щодо конкретних форм булінгу над меншинами (ЛГБТ+ молодь, етнічні меншини, люди з інвалідністю або особливими освітніми потребами та члени альтернативних субкультур), виявилось, що стереотипи та упередження як мінімум впливають на конкретні зразки поведінки при булінгу. (...)

Отже, прямі втручання і робота з агресією можуть бути переорієнтовані таким чином, аби спрямовуватися на упередження як основний чинник [булінгу]» [43, с. 108].

Згідно даних UNDP Україна за 2018 рік, взятих з дослідження «Що українці знають і думають про права людини», найбільше в Україні дискримінують за такими ознаками:

1. Вік
2. Інвалідність
3. Сексуальна орієнтація
4. Стан здоров'я
5. Стать

тощо [13].

Топ ознак, за якими дискримінують у школі (дані дослідження, проведеного тією ж організацією у 2016 році [12]):

1. Діти з «особливою» поведінкою (неконтактні, нервові, гіперактивні тощо)
2. Діти з бідних сімей
3. Фізично слабкі діти, що не можуть себе захистити

4. Діти, що мають конфлікт з лідерами класу
5. Діти з недостатнім розумовим розвитком
6. Діти певних національностей

Нерепрезентативне дослідження ГО «Студена», проведене у 2018 році, вивело такий топ ознак, за якими цькують в школі:

1. Специфічна поведінка чи зовнішність
2. Соціальний стан
3. (Не)успішність у навчанні
4. Національність

Таблиця 2.3 Ознаки, за якими найчастіше здійснюється цькування

Складено за даними: моніторинг ГО «Студена» [6]

Таким чином, топ-ознак, за якими цькують у школі, більш-менш відповідає тим ознакам, за якими у школі дискримінують. І за якими дискримінують у

суспільстві. Виходячи з цих даних, ми можемо зробити висновок про прямий зв'язок між дискримінацією і булінгом.

Як показали дослідження Потеата, до мови, сповненої упереджень, більш схильні підлітки, які вдаються до булінгу [51]. Тобто так: ті діти, які частіше булять, частіше і вживають мову, сповнену упереджень.

Також цю саму мову вони й використовують під час цькувань.

У цьому ж дослідженні було з'ясовано [51], що вживання упередженої мови щодо сексуальної орієнтації, пов'язаної з утвердженням домінантних позицій та булінгу, сильніше проявляється у школах, де не було впроваджено політик захисту сексуальних меншин.

Отже справді, упередження є пов'язаними з булінгом. Але давайте ж з'ясуємо, на якому етапі у дітей з'являються ці самі упередження? Дослідження виявили, що діти вже в 5 років демонструють упередження щодо раси [40], однак з розвитком когнітивних здібностей ці упередження різко падають.

Загалом, формування упереджень у дітей (у цьому прикладі ми беремо дослідження Джімерсона про расові упередження) проходить 4 етапи:

1. Невизначена фаза, коли сигнали упереджень не є вираженими.
2. Фаза усвідомлення групової приналежності. Сигнали стають вираженими, діти перебирають від дорослих розуміння своєї приналежності до певної групи.
3. Фаза групових преференцій. Діти починають купкуватися поміж собою за принципом приналежності до групи.
4. Загроза фази групових упереджень. Коли дитина розуміє, що її приналежність до групи є визначеною назавжди, що групова приналежність не змінюється з віком. Вбирання упереджень від соціального оточення дитини.

З наведеного вище можна зробити висновок, що для боротьби з цькуванням велику роль відіграє боротьба загалом із дискримінацією в школі.

Дискримінація є наслідком упереджень та стереотипів, які існують у суспільстві. «Anti-Defamation League and the Survivors of the Shoah Visual History Europe» напрацювали так звану «піраміду ненависті». Вона показує, що саме упередження та дискримінація лежать в основі піраміди, яка проходить через непрямий і прямий булінг і закінчується найжорстокішим проявом у піраміді ненависті: геноцидом.

Рис.2.1 Піраміда ненависті

Джерело: [58], переклад авторки

Підходи до боротьби з дискримінацією

Для боротьби з дискримінацією, зокрема в освітньому процесі, використовують 3 основних методи [33]:

1. Сліпий метод. Це коли усі процедури побудовані так, що, приймаючи рішення, особа не бачить щодо кого вона приймає рішення. Недоліком

цього методу є те, що стигматизована група в принципі не може досягнути певних якостей, які дозволять їй бути конкурентно спроможною, тому вона програє навіть в сліпому методі.

До прикладу, дитина з бідних соціальних прошарків чи/та неблагополучних сімей у плані загального розвитку буде поступатися дитині із благополучної сім'ї, яка мала доступ до позашкільного навчання, репетиторів, якісної літератури.

2. «Зворотна дискримінація». Цей термін нині замінено на «позитивні дії» щодо певної категорії населення. Це коли зумисне надається перевага раніше дискримінованій групі населення. Таким прикладом для України є застосування квот у виборах.
3. Усвідомлена протидія. Момент, коли людина свідомо стереотипів, які вона сповідує, відслідковує їх і не допускає до практикування.

На нашу думку, важливо акцентувати увагу саме на усвідомленій протидії, оскільки наразі школи інституційно на рівні процедур не готові до використання перших двох методів.

Британський антибулінговий альянс практикує саме цей підхід, спираючись на те, що мова упереджень є основою подальшого дискримінаційного ставлення. Тому так: саме свідоме уникнення дискримінуючої мови та дій може допомогти.

Приклад з практики. До мене звернулася приватна школа з проханням допомогти їм із ситуацією з булінгом. Учителі були дуже включені, вмотивовані вирішувати проблему. Розповідаючи про ситуацію, коли були дитину, яка «сама наливалась», вони використовували означення «хороші діти» і «нехороші діти». Це і є приклад несвідомого використання дискримінуючої мови навіть у ситуації вирішення питання з булінгом.

Таким чином, проактивний загальношкільний підхід показав себе як найбільш ефективний у боротьбі з булінгом.

2.7. Підхід до протидії цькуванню в Українських школах

Для розробки підходу, що був би цікавим для імплементації в Україні, пропонуємо взяти найкраще, що було розробленим та є доказовим у світі. Між цим, для синтезування сприятливого для України методу, нам варто брати до уваги ситуацію в Україні.

Вихідна ситуація в Україні наступна:

- є закон про протидію булінгу, чиє визначення булінгу *не відповідає загальноприйнятим у світі*;
- У процесі прийняття Порядок проведення заходів з протидії булінгу (на затвердження в Мін'юсті) [9], але наразі його, як такого немає.

З власного досвіду читання антибулінгових лекцій у закладах освіти, а також моніторингу ЗМІ щодо останніх резонансних випадків булінгу, ми можемо зробити такі висновки:

- Учителі та адміністрація шкіл хочуть короткострокових, швидких рішень.
- Школа не зацікавлена підставляти свою репутацію, а отже не готова у будь-якому випадку ставати на бік дитини.

Розглянемо ці тези детальніше.

1. Закон про протидію булінгу не відповідає світовій практиці.

У Законі України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) дано таке визначення цькуванню:

«булінг (цькування) — діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу (цькування) є:

систематичність (повторюваність) діяння;

наявність сторін — кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);

дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого» [7]

Таким чином, ми бачимо, що у законі не вказано 2 з 4 ключових характеристик булінгу:

1. Злий умисел
2. Нерівність сил

Виходячи з викладеного вище, під закон про булінг у ролі агресорів і булерів потрапляють вразливі категорії дітей, як от діти з особливими освітніми потребами. Наприклад, якщо дитина з розладом аутичного спектру має повторювані зриви в класі і може при цьому завдавати шкоди дітям (та навіть «тримати їх в напрузі»), то це робить таку дитину з РАС, згідно чинного закону, булером. Однак якщо взяти визначення булінгу, дане в європейському, канадському чи американському законодавстві, то ми виявимо, що така дитина

не потрапляє під визначення «булер», оскільки вона є в нерівних силах (слабшою) із іншими дітьми та не має злого умислу.

У контексті України ми розуміємо, що будуючи підхід для шкіл, маємо врахувати ознаки булінгу, і, окрім навчання протидії цькуванню, **дати також прийнятті світовою спільнотою визначення і характеристики булінгу.**

2. Порядок проведення заходів з протидії булінгу не прийнято.

Порядок проведення заходів з протидії булінгу є на розгляді Мін'юсту. Порядок було подано до публічного обговорення на сайті МОН ще 1 квітня 2019 року, проте після позачергових виборів довелося переподавати Порядок на проходження у Мін'юсті у жовтні 2019 року. Порядок у тому вигляді, як він потрапив на розгляд Мінюсту [9], міг би виправити всі недоліки Закону про запобігання булінгу, вводячи додаткові роз'яснення. Порядок дає визначення, що таке безпечне освітнє середовище, враховує світовий підхід до булінгу, але поки що, на жаль, не є дійсним.

3. Вчителі та адміністрація шкіл хочуть короткострокових, швидких рішень.

ГО «Студена» з 2017 року займається роботою з вчителями з протидії цькуванню. З наших спостережень, вчителі хочуть отримувати швидкі, миттєві рішення у питаннях булінгу. На тренінгах основним є запит: підкажіть дієвий спосіб вирішити питання раз і назавжди. Більшість звернень до нашої організації щодо проведення роботи з припинення булінгу, стосується саме проведення тренінгів для учнів.

Безперечно, ми не можемо говорити за всі школи, проте наші спостереження однозначно вказують на певну тенденцію. І ця тенденція свідчить про пошук короткотермінових швидкодіючих рішень.

4. Школа не зацікавлена підставляти свою репутацію, а отже не готова у будь-якому випадку ставати на бік дитини.

За 2019 рік у ЗМІ було кілька резонансних випадків про самогубство чи спробу самогубства дітей. У всіх випадках були повідомлення про цькування постраждалих з боку однокласників. У всіх випадках школа списувала все на особливість дитини або її родини, заперечуючи булінг як тригер подібної ситуації.

Таким чином, враховуючи адвокаційну складову Підходу, ми отримуємо важливі компоненти смислів, які мають супроводжувати змістовну частину підходи. Сенси та меседжі наступні:

1. Пояснення основних характеристик булінгу згідно зі світовими практиками.
2. Пояснення неефективності короткочасних рішень.
3. Пояснення важливості ставити потреби дитини в центр уваги.

2.8. Пропонований підхід до застосування в українських школах

Отже, підсумовуючи перелічені вище підходи та принципи, а також виходячи з українських реалій, ми можемо запропонувати основу, враховуючи яку пропонувати школам розробляти власні програми. Наша пропозиція, виходячи з ефективності і доказовості певних світових практик, базується на трьох ключових принципах підходу:

1. Загальношкільний підхід до протидії булінгу;
2. Превентивний (а не реактивний) підхід до булінгу;
3. Моніторинг та оцінка.

Деталізовано цей підхід виглядатиме так (будь ласка, дивіться структуровану таблицю у Додатках).

Принцип 1. Застосування загальношкільного підходу

Компонент 1. Загальне розуміння того, чим є булінг.

А це означає, що вся школа розуміє, що булінг визначається за чотирма ключовими характеристиками: дисбалансом сил, зловмисністю, відсутністю розкаяння, систематичністю.

У школі:

Весь технічний, педагогічний склад, психологи, соціальні працівники, адміністрація проходять тренінг з того, що таке булінг і чим він відрізняється від з'ясування стосунків.

Поза школою:

Всі батьки всіх дітей школи ознайомлюються з інформаційними матеріалами, у яких роз'яснено основні поняття булінгу, а також способи реагування на нього.

Компонент 2. Співпраця з громадою.

Школа укладає меморандум із поліцією про співпрацю у межах програми «шкільний офіцер поліції».

Пошук зовнішнього незалежного супервізора. Школа залучає до співпраці експерта чи експертку зі сторони (наприклад, представників громадського сектору, які опікуються питанням) задля здійснення супервізії

Компонент 3. Залученість кожного/кожної.

Сумісна розробка шкільних політик щодо булінгу

За допомогою запрошених зі сторони фасилітаторів, школа проводить загальношкільну стратегічну сесію, де у групах відбуваються напрацювання *загальношкільних політик* протидії булінгу. Важливо, аби у цій розробці брали участь усі, включно з дітьми. Такий підхід допоможе дітям сприймати розроблені правила і політики як свої, а спільна робота допоможе налагодженню дружніх зв'язків між учнями.

Результат діяльності — розроблені спільні політики щодо протидії булінгу, загальношкільний документ. Політики, доступні всім, розміщуються на видному місці у школі, регулярно актуалізуються на класних годинах.

Політики мають включати:

- Визначення булінгу
- Загальні положення про неприпустимість булінгу
- Порядок реагування на випадки булінгу
- Системи анонімного повідомлення про булінг (доступна всім скринька для повідомлень, мейл, контактна особа), відомі кожній дитині в школі.
- Визначену компетентну контактну особу, з якою можна поговорити про булінг. Ця особа має пройти додаткові тренінги з протидії булінгу.
- Загальну домовленість про неприпустимість мови ворожнечі, дискримінації, про важливість того, як добре, що всі люди різні.

Особиста відповідальність кожного/-ої у ситуації булінгу.

1. Система винагород тим, хто не лишається байдужим і втручається, щоб зупинити булінг.
2. Чітке розуміння кожним працівником школи, як діяти у випадку цькування і куди звертатися.

Принцип 2. Превентивний підхід до булінгу, що включає неприпустимість упереджень та стереотипів. Впровадження недискримінаційного підходу до навчання

Компонент 1. Недискримінаційний підхід у навчанні.

Шкільна політика визначає, що мова ворожнечі неприпустима.

Дорослі і діти слідкують за неприпустимістю використання дискримінуючої мови.

Школа практикує позитивні дії щодо меншин: етнічних, релігійних, гендерних тощо.

Школа практикує видимість жінок в науці та освіті, не допускає сексизму, ейблізму, ейджизму та інших форм дискримінації.

Проведено просвіту на тему людей з особливими освітніми потребами, інвалідності, з різних соціальних прошарків, таких, що приналежать до різних етнічних чи релігійних меншин. Тут дуже важливою є готовність педагога говорити на такі теми, адже говорити з жалістю чи осудом — неприпустимо. Оптимальний тон оповіді є таким: буває так, а буває так.

Проведені свята представників різних культур та народностей, релігій, який проводять самі діти, наприклад, готуючи національні страви чи говорячи про певні релігійні свята.

Проведені уроки сексуальної просвіти, які читає запрошений фахівець, де у нейтральному тоні говориться про різні сексуальні орієнтації (в тому числі про асексуальність).

Компонент 2. Безпечне навчальне середовище.

Створення «простору почутості», у якому керуються кількома принципами:

1. Будь-яка дитина має право бути почутою;
2. Будь-яка дитина має право на власні почуття;
3. Будь-яка дитина має право бути собою, якщо її самовираження не порушує кордонів інших людей.
4. Будь-яка дитина знає, куди і як повідомляти про булінг.
5. Будь-яке повідомлення про булінг береться до уваги і сприймається як правдиве за замовчуванням, доки не буде доведено протилежне.

Принцип 3. Здійснення регулярного моніторингу та оцінки ефективності впровадження заходів

Компонент 1. Проведення загальношкільного анонімного опитування 1 раз на рік.

Проведення загальношкільного анонімного опитування (наприклад, опитувальника Дана Ольвеуса) серед учнів 3-11 класів для вимірення базової лінії, від якою відштовхуємося у роботі з булінгом. Проведення опитувальника один раз на рік для виміру ефективності дій.

2.9. Аналіз спроможності Громадської організації «Студена» до просування антибулінгового підходу

Громадська організація «Студена» була заснована у 2015 році задля роботи з налагодження діалогу між різними категоріями населення, боротьби зі стигматизацією та стереотипами. Її основними напрямками стала правозахисна діяльність (проти дія дискримінації) та подолання наслідків воєнних дій на Сході. Це відображається роботою двох підрозділів організації: Студена.Права людини та Студена.Громада.

Оскільки у 2015 році в Україні було загострення воєнної ситуації на Сході, ми отримали нові для українського суспільства групи населення, які потерпали від стигми: ветерани, вимушені переселенці та інші особи, що постраждали від війни. Реагуючи на гостру ситуацію, організація почала працювати саме з цими категоріями.

Перший проект організації було спрямовано на збільшення кількості звернень ветеранів по психологічну допомогу та зняття стигми з чоловіків, що звертаються до психолога. «Студена» створила єдину базу перевірених ініціатив, що надають психологічну, юридичну, соціальну, медичну допомогу

ветеранам, таким чином створивши «точку входу» для тих, кого вони надихнули звернутися по допомогу. У той же час, провадили інформаційний фотопроєкт «Хоробра», звертаючи увагу на жінок в армії, чия роль лишалася непомітною. Паралельно працювали зі стигмою вимушених переселенців, створивши інформаційний проєкт «ЯНеМояПрописка». Також у 2015 році відбувся проєкт реабілітації ветеранів та ветеранок з елементами адреналінотерапії «Яскрава година».

У 2016 році організація створила центр психосоціальної допомоги особам, що зазнали травмуючих подій на Сході «Поруч» (м. Краматорськ). У Центрі щодня без вихідних працював психолог та юрист, діяли групи підтримки за принципом рівний-рівному, а також була розроблена мапа перенаправлень та система анонімної фіксації звернень. За 1,5 роки роботи було опрацьовано понад 8000 звернень. Зараз центр передано на баланс місцевої ветеранської організації, він досі діє, а «Студену» запрошують запускати інші центри.

Заглиблюючись у правозахисну діяльність, активісти створили у м. Краматорську школу громадянської освіти «Я, громада» та Школу правової грамотності для ветеранів. Тоді ж, для подолання фрустрації та незадоволення ветеранів, та перенаправлення їхніх зусиль у мирне русло, створили школу держслужбовця «За ветеранів до влади, а потім — Клуб випускників Школи.

Тоді, з огляду на розширення організації, а також деяке заспокоєння ситуації на Сході, було відкрито новий спеціалізований напрямок роботи організації: Студена.Права людини.

У 2017 році активісти проводили психореабілітаційний табір для підлітків, що постраждали від війни, запросивши до роботи фахівців з США, Іспанії, Білорусі, України. Важливим напрямком роботи із психотерапевтами у рамках

табору було пропрацювання теми домашнього насильства, яка виявилася актуальною для багатьох підлітків із прифронтової зони.

З 2017 року «Студена» розробляє дистанційні онлайн-курси для вчителів початкових класів «Гендерночутливий та недискримінаційний підхід у навчанні», який було створено для 22 000 вчителів у рамках підвищення компетенції кадрів Нової української школи. Курс включав у себе модуль «Протидія цькуванню на підстав інакшості». Курс вийшов у липні 2018 року на платформі ЕдЕра і до жовтня 2019 року його пройшло понад 31 000 вчителів.

З 2018 року організація входить до робочих груп при МОН з розробки програми з протидії булінгу, була співавторкою онлайн-курсу для учителів з протидії булінгу від МОН, що наразі доступні на сайті «Прометеус».

У 2019 році повернулася до роботи з ветеранами, провівши масштабне дослідження «Залучення ветеранів до громадсько-політичного життя».

Має проект «Школа без цькувань»: інформаційний сайт, де піднімає питання булінгу.

Фінансування організації на 98% грантове, на 2% — благодійні пожертви на розвиток сайту «Школа без цькувань». З серпня 2019 року організація запустила соцпідприємництво для розвитку незалежності від грантових грошей, але наразі прибутки з бізнесу мізерні і не покривають ніяких витрат.

З січня 2020 року організація запрошує на роботу фандрайзера, чия задача буде знаходити кошти для антибулінгових проектів організації. Тоді ж розпочинає роботу піарниця, яка має здійснити чітке позиціонування організації як тієї, яка займається питаннями протидії булінгу.

Таким чином, у другому розділі ми розглянули найефективніші підходи до протидії булінгу у світі і виокремили ті, які можуть бути застосовані в Україні,

з урахуванням специфічності українського контексту. Ми розробили підхід, який буде складатися з трьох основних компонентів:

1. Загальношкільного підходу.
2. Проактивній роботі через впровадження недискримінаційних підходів у навчанні.
3. Моніторингу і оцінки.

РОЗДІЛ 3. ПОБУДОВА АДВОКАЦІЙНОЇ КАМПАНІЇ ДЛЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ З ПРОСУВАННЯ АНТИБУЛІНГОВОГО ПІДХОДУ

Кембріджський словник дає таке визначення слову адвокація: «public support for an idea, plan, or way of doing something», тобто «публічний супровід ідеї чи плану робіння чогось» [25].

Наша задача — просунути ідею певного спільного підходу до протидії цькуванню, базовану на світовому досвіді та доказових методах.

План адвокаційної кампанії було розроблено на основі матеріалів для лекції з маркетингу для неурядових організацій Д. Новаківської.

3.1. Визначення точки А. Аналіз спроможності організації

Громадська організація «Студена» займається питанням протидії цькуванню з 2018 року. Вона входить у низку робочих груп (при МОН) та коаліції з протидії цькуванню (Docudays). Розробила модуль «Протидія цькуванню на підставі інакшості» для онлайн-курсу «Недискримінаційний підхід у навчанні», а також має експертизу з цього питання: напрацьовані тренінги для дітей молодшого шкільного віку, підлітків та учителів.

Нинішнє напрацювання є частиною масштабного проекту «Впровадження єдиного підходу до протидії булінгу в школах», який:

- включає елементи впровадження інклюзії
- бореться з передумовами булінгу: упередженнями та стереотипами.

Мета проекту: зниження рівня нетерпимості і цькування на підставі інакшості в українських школах, подолання булінгу на підставі інакшості

Де ГО «Студена» зараз в контексті проекту?

- Наявна експертиза в галузі протидії цькуванню;

- Напрацьований імідж;

- Портфель продуктів на цю тему: сайт Школа без цькувань, розроблені тренінги для дітей і дорослих, онлайн-курс для вчителів (понад 32 000 вчителів пройшло), нормативно-правовий документ про порядок реагування (на розгляді Мін'юсту), блок у МОНівському онлайн-курсі для вчителів про передумови цькування.

- Включеність у робочі групи МОН на цю тему;

Хто ми сьогодні-завтра? Ми є правозахисною організацією, яка працює з темами недискримінації, інклюзії та гендерної рівності.

Що ми цінуємо? Ми віримо в те, що кожна людина має право самовиражатися, якщо це не порушує меж інших. Ми віримо, що кожне життя цінне, і кожен заслуговує на гідне ставлення та реалізацію своїх людських прав. Ми можемо робити щось в подарунок, якщо це сприяє реалізації нашої місії та візії

Яке наше рішення/робота? Зазвичай ми отримуємо якийсь запит від наших бенефіціарів. Пробуємо знайти системне рішення, і якщо це вдається, то шукаємо під нього кошти або ресурси.

Іноді ми беремося за «точкові» проекти, аби мати швидкий фідбек і тримати команду в радості. Наприклад, ми радше візьмемося за проект написання нормативно-правових документів, які допомагатимуть протидіяти цькуванню, ніж читатимемо тренінги. В той же час, ми іноді проводимо заходи, які допомагають дітям приймати і розуміти одне-одного, бо ці заходи дуже заряджені в плані емоцій.

У чому наша сила/слабкість? Наша сила в нашій фаховості і пристрасності, системності, умінні дивитися в глибину.

Наша слабкість у тому, що ми всі вигорілі і поки надії подолати цей стан небагато.

Яка вартість адвокаційного проекту? Ми плануємо залучити до реалізації проекту донорські кошти, ведемо переговори.

На громадських засадах поки можемо вести сайт з протидії цькуванню, поширювати матеріали. Є договір з видавництвом «Маміно» і попередня домовленість з видавництвом «Геза» стосовно друку книжки для вчителів та учнів на підставі наших напрацювань.

Куди ми хочемо дійти?

- Впровадження нашого підходу з протидії булінгу у школах України;
- Зафіксовані наші принципи і підходи у нормативно-правових документах МОН;
- Зйомка спеціалізованого онлайн-курсу для вчителів і дітей;
- Розуміння аудиторією передумов і причин цькування;

Що ми хочемо у межах цієї кампанії? Хочемо, аби наші меседжі не були «пташиною мовою» і потрапляли в цінності аудиторії. Хочемо, аби наші підходи не викликали спротив.

Таким чином, громадська організація «Студена» має достатню експертизу та вмотивованість, а також бачення проекту, аби займатися його реалізацією на даному етапі розвитку.

3.2. Визначення точки Б. Ідентифікація цілі

Яка ціль проекту для громадської організації?

Сам проект має на меті знизити рівень цькування і підвищити обізнаність з теми у школах.

На початковому етапі, ми прагнемо до взяття нашого підходу за основу у пілотних школах, аби загалом зрозуміти, чи працює подібний підхід в Україні.

Для нашої організації це можливість утвердити свою експертність у сфері протидії булінгу.

Вимірювані результати: підвищення знань з теми булінгу, зниження рівня булінгу в пілотних школах (за даними опитувальника Дана Ольвеуса).

Чого зараз очікує від проекту аудиторія? Яку інформацію знає? Якої інформації бракує?

Аудиторія очікує простих рішень і те, що ми вирішимо всі проблеми «змахом чарівної палички».

Аудиторія знає, що проблема булінгу є і що є за неї відповідальність.

Не знає: як відрізнити булінг від з'ясування конфліктів; звідки він береться; що з ним робити. Не зовсім розуміє, що таке булінг. Не готова брати відповідальність за булінг на себе.

Що має зробити аудиторія в рамках проекту? Яка їх нова поведінка допоможе досягнути цілі?

Ознайомитися з пропонованими матеріалами, прослухати онлайн-курс. Застосувати знання на практиці, впровадивши підхід у школі.

Точки очікуваних змін

Сам проект ми поділили на 3 компоненти, розробивши окремий підхід до кожного з компонентів. Ось ці компоненти:

1. Впровадження нашого підходу з протидії булінгу в усіх школах України до 2025 року
2. Зйомка спеціалізованого онлайн-курсу для вчителів і дітей
3. Розуміння аудиторією передумов і причин цькування

У наведених нижче таблицях ми розкладаємо ці компоненти на окремі цільові аудиторії (іноді вони перетинаються), окремі меседжі та критерії успіху.

Таблиця 3.1 Таблиця очікуваних змін для компоненту «Впровадження нашого підходу з протидії булінгу в усіх школах України до 2025 року»

Елементи проекту (що, де, коли)	Аудиторія	Існуюча-базована дія	Ключові меседжі (три)	Взаємодія з ца (звернути увагу-заангажувати-продати)	Канал комунікації (тип, звичний-незвичний)	Вимірювані результати і взаємодії в процесі	Вимірювані результати взаємодії після події	Вимірювані наслідки в контексті бажаного впливу проекту
Впровадження нашого підходу з протидії булінгу в усіх школах України до 2023 року	Вчителі, адміністрація шкіл, діти, батьки	1.Розробити протокол реагування; 2.Донести до шкіл; 3.Апробувати 4.Виміряти результат	Навчаємо дітей компетенцій майбутнього для успіху. Робимо школу безпечною. Школа для дитини, а не дитина для школи.	1.Тема булінгу актуальна як ніколи 2.МОН все одно вимагатиме розуміння і знань 3.ми дуже доступний у формі вам ці знання даємо і ви отримаєте про це сертифікат	Соціальні мережі, вчительські ЗМІ	Кількість шкіл, які щорічно долучаються до програми. Зібрання фідбеку вчителів в процесі впровадження. Зібрання фідбеку учнів, батьків	Прийняті нормативно-правові документи, які зафіксують наш рекомендований підхід. Кількість шкіл, долучених до програми остаточно станом на 2023 рік.	Зменшення кількості звернень щодо булінгу до поліції. Кількість шкіл станом на 2023 рік, де впроваджено наш підхід.

Джерело: складено авторкою

Таблиця 3.2 Таблиця очікуваних змін для компоненту «Зйомка спеціалізованого онлайн-курсу»

Елементи проекту (що, де, коли)	ЦА	Існуюча-бажана дія	Ключові меседжі (три)	Взаємодія з ца (звернути увагу-заангажувати-продати)	Канал комунікації (тип, звичний-незвичний)	Вимірні результати взаємодії в процесі	Вимірні результати взаємодії після події	Вимірні наслідки в контексті бажаного впливу проекту
Зйомка спеціалізованого онлайн-курсу для вчителів і дітей	Вчителі, адміністрація шкіл, діти, батьки	-Розробити навчальну програму (е). -Знайти фахівців. -Знайти фінансування. -Зняти курс. -Отримати гриф МОН. -«Продати» курс вчителям.	Навчасмо дітей компетенцій майбутнього для успіху. (батькам) Ви — агенти змін у своїй школі, вчителі нового часу, нової країни. (вчителям). Бути тим, хто виступає проти булінгу — новий тренд. (дітям)	З темою булінгу мусять працювати всі школи в зв'язку з НУШ — Ось легкий спосіб набути знання — Пройдіть і отримайте сертифікат!	Соціальні мережі, конференції вчителів-лідерів, вчительські ЗМІ	Кількість осіб, що проходить онлайн-курс; кількість вчителів, які отримали сертифікати; фідбек від вчителів і дітей про курс	Остаточна кількість людей, які пройшли онлайн-курс і отримали сертифікат	Зменшення кількості звернень щодо булінгу до поліції. Кількість шкіл станом на 2023 рік, де впроваджено наш підхід.

Джерело: складено авторкою

Таблиця 3.3 Таблиця очікуваних змін для компоненту «Розуміння аудиторією передумов і причин цькування»

Елементи проекту (що, де, коли)	Аудиторія	Існуюча-бажана дія	Ключові меседжі (три)	Взаємодія з ца (звернути увагу-заангажувати-продати)	Канал комунікації (тип, звичний-незвичний)	Вимірвальні результати взаємодії в процесі	Вимірвальні результати взаємодії після події	Вимірвальні наслідки в контексті бажаного впливу проекту
Розуміння аудиторією передумов і причин цькування	Вчителі, адміністрація шкіл, діти, батьки	-Провести інформаційну кампанію із донесенням повідомлень	Булінг легше не допустити, ніж припинити; Недопущення цькування вимагає від нас мінімальних дій; Мінімальні дії стануть запорукою здорового колективу і нашого успіху.	Показати, що саме наші попередження і стереотипи є передумовою булінгу-Дати дуже простих кілька інструментів, як можна зменшити шкоду-Закликати застосовувати це в щоденних практиках	ЗМІ, соціальні мережі, відеоролики.	Пре-, пост-анкети для вимірювання рівня розуміння передумов виникнення цькування	Пре-, пост-анкети для вимірювання рівня розуміння передумов виникнення цькування	Зменшення кількості звернень щодо булінгу до поліції.

Джерело: складено авторкою

Отже, для досягнення поставлених цілей, ГО «Студена» розбила свою кампанію на три компоненти: розуміння аудиторією передумов і причин цькування, зйомка спеціалізованого онлайн-курсу для вчителів і дітей, впровадження нашого підходу з протидії булінгу в усіх школах України до 2025 року. Було визначено канали комунікації та меседжі для кожної аудиторії кожного компоненту.

3.3. Пріоритизація дій

Найдоступнішим для ГО «Студена», з урахуванням її фінансового положення та організаційної спроможності, є використання простих, але резонансних кроків, таких, як просування ідеї через соціальні мережі за допомогою прийомів сторітерітелінгу, а також зйомка вірусних відео-роликів, ведення онлайн-ресурсу, випуск книжки на тему цькування і використання цього як інформаційного приводу для преси.

Рис. 3.1 Пріоритизація дій в адвокаційній кампанії

Джерело: складено авторкою

3.4. Аналіз цільових аудиторій (карта емпатій)

Для проведення адвокаційного проекту, нам необхідно визначити, з якими аудиторіями ми працюємо. У першу чергу, це аудиторії, на які спрямовано

кампанію, її кінцеві споживачі. Але також нам необхідно залучати до роботи над проектом донорів, та виконавчі органи влади.

З урахуванням обмеженості у фінансових ресурсах, ми розуміємо, що основні наші зусилля роботи мають бути спрямовані на лояльну аудиторію, яку нескладно переконати, але яка, у свою чергу, має суттєвий вплив на успішність втілення проекту.

Цільові аудиторії, на які в першу чергу буде спрямовано нашу діяльність, і які далі було означено як «бенефіціари», обиралися за шкалами «Маловпливова аудиторія — впливова аудиторія» та «Легко переконати — Важко переконати». Таким чином, нашою аудиторією стала: педагогиня-новаторка, учень-підліток (лідер класу), мама-активістка-«адекватна».

Рис.3.2. Шкала аналізу аудиторій.

Окремо для розуміння аудиторії ми розглянули так звану «опозицію» до змін: вчителів «старої школи» та інших.

У таблицю нижче ми також включили потенційних партнерів проекту: інші громадські організації, МОН.

Таблиця 3.4 Повна карта аудиторій проекту: бенефіціари, партнери, опозиція

Цільові аудиторії проекту	Поведінка чи дії зараз	Поведінка чи дії після проекту	Пропозиція, яка допоможе змінити поведінку у потрібний нам бік
Бенефіціари			
Педагогиня-новаторка	З цікавістю слідкує за трендами і новинками в питанні	З ентузіазмом втілює запропоновані підходи	Ви отримаєте визнання всієї країни і увійдете в золоту галерею педагогів
Учень-підліток	Йде за групою. Де булять, там булить, не замислюється, що це погано	З ентузіазмом втілює запропоновані підходи	Бути супергероєм і захисником значно крутіше, ніж «поганим»
Мама-активістка-адекватна	Активно долучається до життя класу	З ентузіазмом втілює запропоновані підходи	Ви стали агенткою змін у освіті!
Партнери			
Інші ГО	Кожен копає у своїй пісочниці	ГО об'єднані в мережу, співпрацюють	Ваша праця видима, разом ми стільки зробимо
МОН	Активно пропрацьовує питання з залученням ГО	Активно пропрацьовує питання з залученням ГО, сприяє	Ваша праця видима, люди вдячні таким змінам
Опозиція			
Мама-активістка-явна Учительки «старої школи»	Блокує інклюзивні класи, виживає «незручних учнів», цькує мам «незручних учнів» Саботує будь-які спроби ввести програму з протидії цькуванню	Мовчить З неохотою робить мінімум	Клас — це екосистема. Витравивши цю дитину з класу, чия дитина посяде її місце? Від вас це потребує зовсім мінімальних зусиль, за те є винагорода! СЕРТИФІКАТ!

Джерело: складено авторкою

Нижче ми також деталізуємо принципи роботи з аудиторіями. Як подати інформацію про наш підхід, аби вона зачепила? Що мають зробити з поведінкою аудиторії наші меседжі, аби ми вважали кампанію успішною?

Таблиця 3.5 Аналіз цільових аудиторій (продовження)

Цільові аудиторії проекту	Чого вони шукають? Які їх потреби (цікаво-корисно)?	За яких умов вони змінять свою поведінку? Формула Fun-Easy-Popular	Яка їх бажана вимірювана поведінка після проекту і в вузлових точках?	Що цінне-корисне має міститись в меседжах для вашої аудиторії (З яких причин? Заради якого майбутнього? Вірячи в що? Що? Як?)	Що робить вашу історію автентичною та резонуючою з контекстом аудиторії? (впевненість — зв'язок на рівні наративу, візуалізації і динаміки та каналу подачі)
Бенефіціари					
Педагогиня-новаторка	Готових рецептів, визнання	Результат, який можна швидко «помацати»	Реалізовує запропонований підхід в класі	Ваш вклад буде оцінено. Ви розбудовуєте країну, вирощуєте майбутнє. Ви Педагог з великої літери.	Ми знаємо, який це драйв, коли діти тебе поважають від серця, а не «бо так їм сказали»
Учень-підліток	Визнання	Трендовість	Реалізовує підхід з однолітками	Ти любиш супергероїв? Ти можеш бути супергероєм сам!	Я був на місці і тих, кого булять, і тих, хто захищає. Бути захисником куди крутіше!
Мама-активістка-адекватна	Безпеки дитини, реалізації потенціалу	Можливість докластися у творчості, бонуси в очах інших	Сприяє реалізації підходу в класі, не переходить в опозицію	Ви така класна, і ваша дитина класна. Ви точно засвітитесь, якщо станете агентами змін, які трансформують школу	Це наші діти і наша школа. Ми маємо сили і уміння щось змінити! Без вас — ніяк
Партнери					
Інші ГО	Можливість долучитися до значущого, напрацювання	Цікава пропозиція, можливість бути видимими	Готові ділитися напрацюваннями	Разом ми реалізуємо свою місію	Ось наші напрацювання, ось ваші напрацювання. Разом ми сила! Донори люблять коаліції)
МОН	Можливість похвалитися успіхами, віддавши частину роботи ГО	Частина роботи взята на ГО, безоплатно	Включення до робочих груп, прийняття до уваги напрацювань	Ми допоможемо вам реалізувати вашу стратегію	Ми маємо високу експертність в питанні і готові активно включатися в роботу.
Опозиція					

Мама-активістка-неадекватна Учительки «старої школи»	Безпека дитини Хочуть, щоб не напружали	Ніяк Грошові премії	Щоб не заважала Щоб не саботувала	Вашій дитині ніщо не загрожує, тому що... Це вимагає зовсім мало зусиль	Досвід Швеції: при високому рівні інклюзії вони є успішним щасливим суспільством. Всього лише інший спосіб говорити зробить свою справу, це не забере взагалі часу!
---	--	----------------------------	--	--	--

Джерело: складено авторкою

Карта емпатії для аудиторій

Карта емпатій — це інструмент, що використовується в маркетингу, піарі, продуктовому дизайні задля кращого розуміння того, ким є наша аудиторія і що лишається нею замовчане і непроговорене. Цей інструмент допомагає побудувати довіру між продуктом та аудиторією, краще підібрати меседжі, краще надихати на потрібні нам зміни.

Ми пропонуємо карту емпатій для визначених бенефіціарів проекту: педагогів-новаторок, мам-активісток-адекватних та учень-підліток.

Педагогиня-новаторка (23-40)

Боїться: Бути непоміченою, мати невизнану працю, бути засудженою та викинутою з колективу

Говорить (думає): Система зашкорубла, але я можу змінити це, бо світ давно пішов вперед. Давайте впроваджувати зміни!

Любить, цінує: Визнання, коли учні довіряють і вважають «важливим дорослим», коли люди рівняються на неї як на приклад. Трішечки марнослава

Дії під час презентації. Думає: «Так, мої думки вам суголосні!» Активно підтримує, конспектує

Дії після презентації: Натхненно біжить впроваджувати

RAIN

Ніхто мене не чує, система не міняється! Який сенс мені вкладатися, якщо все розбивається через бюрократію? Я демотивована низькою зарплатою і неприйняттям колег.

GAIN — РІШЕННЯ

Ти не одна! Потроху система міняється. Наш проект дасть тобі вдячність учнів і видимість твоєї роботи.

Мама-активістка

Боїться: Бути зацькованими іншими батьками; що їхня дитина буде вирізнятися і її зацькують, що зміни в освіті не дадуть так ефективно пристосовуватися, як раніше.

Любить, цінує: Визнання, визнання її материнського педагогічного таланту, успіхи дитини.

Говорить (думає): Зробимо все, як скаже вчителька, ми їй довіряємо! Але терпіти інакших дітей? А якщо вони заважатимуть вчитися нашим прекрасним «нормальним» дітям?

Чує від інших: Окупувала все, всіх змушує грати за її правилами

Дії під час презентації. Обурюються: «Ми не готові терпіти біля себе «нородивих»! Вони заважають нашим дітям вчитися!»

Дії після презентації: Насторожено спостерігають за діями вчительки, самі не включаються

RAIN

Наші діти вчитимуться з «дибілами»!

GAIN — РІШЕННЯ

Ми навчимо ваших дітей компетенцій майбутнього, а саме взаємодіяти з дуже різними людьми!

Учень-підліток (13-16, хлопець)

Боїться: Бути зневаженими, висміяними. Вибитися з компанії. Здатися «не таким», не крутим.

Любить, цінує: Класний одяг, приналежність до класних компаній, музику. На перший план виходить, власне, приналежність.

Дії під час презентації. Жваво ставить запитання, дискутує, ділиться прикладами свого життя

Дії після презентації: Запалюється щось змінювати, але швидко перемикається і стухає.

RAIN

Якщо я підтримуватиму цю ідею, то сам буду «лохом» і «лузером»!

GAIN

Виступати проти цькування — модно! Ти в тренді!

Пророблена вище робота дозволяє нам краще зрозуміти нашу безпосередню аудиторію (кінцевих споживачів), а також партнерів та опозицію.

3.5. Меседжі для аудиторії

Карта емпатії допомагає сформулювати та пріоритизувати меседжі, які будуть використані в адвокаційній кампанії.

Для вироблення меседжів, які будуть використані в кампанії, ми скористалися шкалою Цінно для нас і малозрозуміло для аудиторії — Цінно для нас і зрозуміло (цікаво для аудиторії та Не дуже важливо для нас і малозрозуміло для аудиторії — Не дуже важливо для нас, але зрозуміло і цікаво для аудиторії. Нас цікавить поле «Цінно для нас і цікаво (зрозуміло) для аудиторії».

Табл. 3.6 Пріоритизація меседжів для аудиторій

<p>Цінно для вас і мало зрозуміло для аудиторії</p> <p>Кожна людина повинна мати рівні права і можливості в умовах взаємоповаги</p>	<p>Цінно для вас і зрозуміло (цікаво) для аудиторії</p> <p><u>Критичне мислення, соціабельність, транскультурність – 3 з 20 ключових компетентностей людини майбутнього</u></p>
<p>Не дуже важливо для вас і мало зрозуміло для аудиторії</p>	<p>Не дуже важливо для вас, але зрозуміло і цікаво для аудиторії</p> <p><u>Вчителів треба слухатися. Сказали не можна цькувати – значить не можна. У класі має бути дисципліна і повага до авторитета вчителя.</u></p>

Джерело: складено авторкою

Таким чином, узагальненим меседжем кампанії є те, що ми говоримо не так про булінг, як про виховання компетентностей людини майбутнього.

3.6. План адвокаційної кампанії

Отже, виходячи з проведеного вище аналізу точки А та точки Б організації, а також аналізу цільових аудиторій, для втілення адвокаційної кампанії нам необхідно здійснити **ключові дії**:

1. Створення популярного ресурсу з протидії булінг. (де ми пропонуємо)
2. Розробка власного підходу до протидії булінгу. (що ми пропонуємо)
3. Розробка і видання тематичних книжок і брошур (популяризація звичними каналами).
4. Просування підходу через МОН і ЗМІ.
5. Тренінги для вчителів та учнів за підтримки Мін'юсту.

Це все можна зробити, заручившись підтримкою донорів і меценатів, інших ГО, громадськості, МОН, Мін'юсту, шкіл та вчительських онлайн-спільнот, видавництв.

Ресурси, необхідні для реалізації адвокаційної кампанії: підтримка лідерів думок, підтримка шкіл-партнерів та вчительських спільнот, меморандуми про співпрацю з МОН та Мін'юст, платформа для популяризації знань (веб-сайт), автори, готові дописувати на ресурс, готовність спільно працювати з боку видавництв.

Таким чином, ми можемо розпочати кампанію практично без залучення фінансування, що дуже важливо, з огляду на відсутність донорської підтримки.

Наша ціннісна пропозиція: просте та цікаве навчання, супровід, консультації, поміч у впровадженні антибулінгового підходу; напрацювання і заготовки.

Ми пропонуємо такі послуги: розробка самого підходу; розробка методологій; супервізія; тренінги для вчителів, адміністрацій шкіл, дітей.

Таблиця 3.7 Повний план адвокаційної кампанії:

Як ми це робимо?		Що ми пропонуємо?		Кому ми це пропонуємо?	
За чиєї підтримки? Інші ГО Донори Громадськість Батьки «інакших дітей» МОН Школи	Ключові дії: Створення популярного ресурсу з протидії булінгу Розробка власного підходу Розробка і видання книжок, брошур. Реалізація до скачування. Просування підходу через МОН і ЗМІ Тренінги за підтримки Мін'юсту	Послуги: Розробка підходу Розробка методологій Супервізії Роздаткові матеріали Тренінги для вчителів та адміністрацій	Ціннісна пропозиція Просте і цікаве навчання. Супровід і консультації у впровадженні. Напрацьовані заготовки.	Що допомагає залишатись в курсі справ і щасливими Відчуття внеску, значущості, буття агентами змін, долученість до розбудови країни, відповідальність за свою роботу	Хто купує Вчителі-новатори Діти-лідери Діти-«джедаї» Мами-«джедаї» Прогресивні школи МОН
Необхідні ресурси Нефінансові МОН, Мін'юст, їхня підтримка Школи-партнери, пілотні школи Підтримка ЗМІ Підтримка лідерів думок		Чого досягаємо? Як і на кого впливаємо? Розуміння школами підходу у протидії булінгу. Зниження нетерпимості в школах. Впливаємо на безпеку в школах, на вчителів, батьків, дітей.		Як і де вони купують Дізнаються на вчительських спільнотах і сайті МОН. Проходять на онлайн освітніх платформах	

Як бачимо, залучивши навіть лише нефінансові ресурси (підтримка міністерств, партнерські школи, дружні ЗМІ, лідери думок), ми вже зможемо реалізовувати кампанію. Кожна аудиторія отримує свої меседжі, які вестимуть до бажаної поведінки. Всіх разом у цьому русі нас триматиме відчуття внеску, значущості, буття агентами змін, долученість до розбудови країни, відповідальність за свою роботу.

3.7. Реалізація кампанії

Попри те, що часу на реалізацію кампанії практично не було, однак все ж дещо із запланованого було реалізовано. Наприклад, нами було перезапущено (у новому дизайні) сайт nobully.org.ua

Окрім того, знайдено регулярну фінансову підтримку, яка дозволить нам випускати 4 статті на місяць, наповнюючи сайт передовими матеріалами, дотичними до світового досвіду. Для цього було набрано пул авторів.

Нами було укладено договір із в-вом «Маміно» щодо публікації книжки для підлітків про булінг, а також досягнуто усної домовленості із в-вом «Теза» стосовно випуску книжки для вчителів.

Ми уклали меморандум із Міністерством юстиції щодо здійснення взаємопідтримки у заходах, спрямованих на подолання булінгу.

Було знайдено першу школу, яка погодилася апробувати наш підхід у себе — приватна школа «Майбутні» у м. Києві. Їм також було передано опитувальник Дана Ольвеуса.

На черзі — просування сайту, написання книжки, пошук фінансування для створення онлайн-курсу.

Таким чином, ми отримали розуміння нашої аудиторії, на яку спрямовуємо кампанію. Це ті, хто має вплив на формування шкільного середовища без булінгу і є відкритими до змін: педагоги-новатори, мами-активістки, діти-лідери.

Ми виробили ключові меседжі для цих аудиторій:

- 1) Навчаємо дітей компетенцій майбутнього для успіху (батькам).
- 2) Ви — агенти змін у своїй школі, вчителі нового часу, нової країни. (вчителям).
- 3) Бути тим, хто виступає проти булінгу — новий тренд. (дітям)

Ми визначили канали та інструменти поширення інформації, а також партнерів та ключові ресурси, необхідні для реалізації кампанії.

ВИСНОВКИ

Історія вивчення питання булінгу сягає своїм корінням 19 сторіччя, у той час як сам термін у наближеному до сучасного значення вживається з останньої третини 18 сторіччя.

Розвиток розуміння, чим є булінг, пройшов еволюцію від нерозрізнення його від агресії до чіткого виділення чотирьох ключових характеристик: систематичності, дисбалансу сил, зловмисності та відсутності розкаяння. Попри доволі раннє виокремлення поняття булінгу, втілення антибулінгових програм на державному рівні не розпочався раніше 80-их років 20 сторіччя, аж доки ставлення до булінгу не еволюціонувало до розуміння того, що булінг є явищем небезпечним.

Проаналізувавши антибулінгові програми та підходи, які успішно застосовуються у світовій практиці (США, Канада, Британія, Фінляндія, Норвегія, Італія, Австрія), а також зіставивши їх із законодавством України, ми прийшли до висновку, що наявна в Україні практика відрізняється від загальносвітової.

По-перше, у визначенні булінгу, даному в українському законодавстві, наявні лише дві з чотирьох ключових характеристик, що визначають булінг: це систематичність та злий намір, у той час як у світі присутні ще 2: відсутність розкаяння та дисбаланс сил.

По-друге, в Україні немає на державному рівні пропонованого підходу чи програми до протидії булінгу. Задачаю нашого дослідження було якраз запропонувати основні положення такого підходу, оскільки саме на громадський сектор держава покладає таку задачу.

Проаналізувавши світові практики з використання доказових програм, ми виокремили три ключові принципи, які об'єднують їх всі:

1. Застосування загальношкільного підходу.

2. Проактивні дії у попередженні булінгу.
3. Здійснення моніторингу і оцінки впроваджуваного підходу: у тому числі вимір базової лінії та здійснення виміру позитивних чи негативних тенденцій впродовж тривалого (понад рік) застосування програми превенції.

Саме ці спільні характеристики і стали трьома основними принципами пропонованого нами підходу.

Кожен принцип складається з кількох компонентів. У подальшому ці компоненти, прийняті за основу, можна буде розвинути згідно напрацювань кожного окремого закладу освіти і обернути підхід на конкретну програму. По суті, наше напрацювання є кістяком, на який належить наростити «м'язи».

Виходячи з того, що громадський сектор є важливим стейкхолдером у втіленні антибулінгових програм (Міністерство освіти та науки України напряму залучає громадські організації до розробок нормативно-правових документів, порядку реагування та матеріалів з протидії булінгу), проаналізувавши сучасний український контекст та спроможності громадської організації «Студена», ми розробили адвокаційну кампанію для втілення підходу силами громадської організації.

Важливими компонентами кампанії є донесення думки про те, що питання булінгу не може мати швидких рішень; донесення розуміння чим є сам булінг; та усвідомлення важливості недискримінаційних підходів у навчанні.

Наша цільова аудиторія («кінцеві споживачі» кампанії) визначалася за принципами: великий вплив — легко переконати. Таким чином, кінцевими бенефіціарами кампанії є: педагоги-новатори, мами-активістки, діти-лідери.

Ми виробили ключові меседжі для цих аудиторій:

- 1) Навчаємо дітей компетенцій майбутнього для успіху (батькам).
- 2) Ви — агенти змін у своїй школі, вчителі нового часу, нової країни. (вчителям).

3) Бути тим, хто виступає проти булінгу — новий тренд. (дітям)

Ми визначили канали та інструменти поширення інформації, а також партнерів та ключові ресурси, необхідні для реалізації кампанії громадською організацією «Студена». Основними каналами поширення інформації буде інтернет-ресурс про булінг (nobully.org.ua), Facebook (освітянські спільноти). Інструментами: статті та інфографіки, вірусні відео, онлайн-курс.

Ключовими партнерами для реалізації кампанії є Міністерство освіти і науки України, Міністерство юстиції, інші представники громадського сектору, донори та батьки дітей з особливими освітніми потребами.

У подальшому, робота ГО «Студена» полягатиме у створенні інформаційного наповнення антибулінгового підходу, пошуку партнерств та подальшій реалізації.

Список літератури

1. Бандура Альберт, Теория социального научения. СПб: Евразия, 2000. 320 с.
2. Булінг. Ситуація в Україні. Стоп Булінг: веб-сайт. URL: <https://www.stopbullying.com.ua/adults/statistics> (дата звернення 03.01.2020)
3. В українських школах зафіксовано 109 тисяч фактів цькування дітей. Інформаційна агенція УНІАН: веб-сайт. URL: <https://www.unian.ua/society/10221759-v-ukrajinskih-shkolah-zafiksovano-109-tisyach-faktiv-ckuvannya-ditey.html> (дата звернення 03.01.2020)
4. Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» 2018 р. Частина V. Булінг у початковій школі / Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2019. 50 с.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення 15.09.2019)
6. Ознаки, за якими найчастіше здійснюється цькування. Громадська організація «Студена»: веб-сайт. URL: <https://studena.org/dodaj-istoriyu/> (дата звернення 18.11.2019)
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 No 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення 02.10.2019)
8. Про освіту: Закон України No 2145-VIII від 9.08.2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n407> (дата звернення 02.10.2019)

9. Проект порядку реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти та застосування заходів виховного впливу/за ред. Найдьонові Л. веб-сайт. URL: <http://bit.ly/36TSj5h>
10. Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти, онлайн-курс/PROMETEUS: веб-сайт. URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about (дата звернення 4.10.2019)
11. Столяренко. О.Б. Психологія особистості. Навчальний посібник. К: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
12. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т.Печончик, В.Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2017. – 308 с
13. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018) / Резюме дослідження; [С. Колишко, М. Парашевін, В. Яворський]; під заг. ред. Т. Печончик. – Київ, 2018.
14. 20th Anniversary of Reena Virk murder. Global News Canada: веб-сайт. URL: <https://globalnews.ca/video/3861296/20th-anniversary-of-reena-virk-murder> (Дата звернення 29.07.2019).
15. A whole school approach to anti-bullying practice, Anti-Bullying Alliance: веб-сайт. URL: https://www.anti-bullyingalliance.org.uk/sites/default/files/field/attachment/ABC_Booklet_1.pdf (дата звернення 21.10.2019)
16. About the OBPP. Olweus Bullying Prevention Program: веб-сайт. URL: <https://olweus.sites.clemson.edu/about.php> (дата звернення 13.09.2019)
17. Angela Mazzone. Anti-bullying intervention mapping / A. Mazzone, B. Palladino. – Florenzia: Istituto degli Innocenti, 2017.
18. Anti-Bullying Alliance: веб-сайт. URL: <https://www.anti-bullyingalliance.org.uk/> (дата звернення 11.08.2019)

19. Bullying and Harassment in the Workplace: Developments in Theory, Research, and Practice Stale Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf, Cary Cooper
20. Bullying at school. Gov.uk: веб-сайт. URL: <https://www.gov.uk/bullying-at-school/bullying-a-definition> (дата звернення 19.08.2019)
21. Bullying in Different Contexts/ edited by Claire P. Monks, Iain Coyne. New York: Cambridge University Press, 2011. 262 p.
22. Bullying Law and Legal Definition. USLegal: веб-сайт. URL: <https://definitions.uslegal.com/b/bullying/> (дата звернення 18.08.2019)
23. Bullying Prevention and Intervention in the School Environment: Factsheets and Tools, Dr. Debra Pepler and Dr. Wendy Craig, 2014
24. Cambridge dictionary: веб-сайт. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/advocacy> (дата звернення 01.10.2019)
25. Carlson, M., Marcus-Newhall, A., & Miller, N. Effects of situational aggression cues: A quantitative review. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(4), 622–633, 1990.
26. Clarke E. A systemic counseling approach to the problem of bullying. / E. Clarke, M. Kiselica. // *Elementary School Guidance & Counseling*. – 1997. – №31. – С. 310–346.
27. Dagmar Strohmeier, Christine Hoffmann, Eva-Maria Schiller, Elisabeth Stefanek, Christiane Spiel, ViSC Social Competence Program. // *New directions for youths development*. – 2012. – №133. – С. 71–84.
28. Donegan R. Bullying and cyberbullying: History, statistics, law prevention and analysis / R. Donegan. // *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*. – 2012. – №3. – С. 33–42.
29. Farrington D. Understanding and Preventing Bullying / D.P. Farrington. // *Crime and Justice: a review of research*. – 1993. – №17. – С. 381–458.

30. Fran Thompson, Peter K. Smith. The Use and Effectiveness of AntiBullying Strategies in Schools, Research Report DFE-RR098. London: 2011. URL: <http://www.education.gov.uk/publications/eOrderingDownload/DFE-RB098.pdf> (дата звернення: 14.09.2019)
31. Frederic L. Burk, Teasing and Bullying // The Pedagogical Seminary Volume 4, – 1897 – № 3. – с. 336–371
32. Greenwald A. Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes / A. Greenwald, M. Banaji. // Psychological Review. – 1995. – №102. – С. 4–27.
33. Greg Toppo. 10 years later, the real story behind Columbine. USA TODAY, April 14 2009: веб-сайт. URL: https://usatoday30.usatoday.com/news/nation/2009-04-13-columbine-myths_N.htm (дата звернення 29.07.2019)
34. Hannah Gaffney, David P. Farrington, Maria M. Ttofi, Examining the Effectiveness of School-Bullying Intervention Programs Globally: a Meta-analysis. // International Journal of Bullying Prevention. – 2019. – №1 (1). – с. 14–31.
35. Hymel S. Four decades of research on school bullying: An introduction / S. Hymel, S. Swearer. // American Psychologist. – 2015. – №70. – С. 293–299.
36. Hyojin K. A Time Line of the Evolution of School Bullying in Differing Social Contexts / Koo Hyojin. // Asia Pacific Education Review. – 2007. – №8. – С. 107–116.
37. Importance of Anti-Bullying Laws. StopBullying.gov: веб-сайт URL: <https://www.stopbullying.gov/research-resources/importance-of-anti-bullying-laws/index.html> (дата звернення 22.09.2019)
38. In The Handbook of Bullying in Schools: An International Perspective/ edited by Shane R. Jimerson, Susan M. Swearer, and Dorothy L. Espelage. New York: Routledge, 2010. – 614 с.

39. International Handbook of School Bullying: An International Perspective – New York: Routledge, 2010. – 614 с.
40. KiVa Antibullying Program. Blueprints: веб-сайт. URL: <https://www.blueprintsprograms.org/programs/kiva-antibullying-program/> (дата звернення 18.08.2019)
41. McCarthy O. Prevention of bullying. / O. McCarthy, A. Carr // Prevention: What Works with Children and Adolescents? A Critical Review of Psychological Prevention Programmes for Children, Adolescents and their Families / O. McCarthy, A. Carr. – London: Routledge, 2002. – С. 205–221.
42. Minton S. Prejudice and effective anti-bullying intervention: Evidence from the bullying of «minorities.» / S. J. Minton. // Nordic Psychology. – 2014. – №66. – С. 108–120.
43. Misdirections in Bullying Prevention and Intervention. StopBullying.gov: веб-сайт URL: <https://www.stopbullying.gov/sites/default/files/2017-10/misdirections-in-prevention.pdf>
44. Neil Marr, Tim Field. Bullycide: Death at Playtime. Success Unlimited, 2001
45. OBPP, National Dropout Prevention Center: веб-сайт. URL: <http://dropoutprevention.org/mpdb/web/search> (дата звернення 07.08.2019)
46. Olweus D. Bullying among schoolchildren: Intervention and prevention. / D. Olweus // Aggression and violence throughout the life span / D. Olweus. – Newbury Park: Sage, 1992. – С. 100–125.
47. Online etymology dictionary: веб-сайт. URL: <https://www.etymonline.com/word/bully> (дата звернення 18.09.2019)
48. Palladino B. Evidence-based intervention against bullying and cyberbullying: Evaluation of the NoTrap! program in two independent trials. / B. Palladino, A. Nocentini, E. Menesini. // Aggressive Behavior. – 2016. – №42. – С. 194–206.

49. Patricia Bolton Allanson, Robin Rawlings Lester, Charles E. Notar. A History of Bullying // International Journal of Education and Social Science. – 2015. – №2 (12) – С. 31-36
50. Poteat, V. P., & DiGiovanni, C. D. When Biased Language Use is Associated With Bullying and Dominance Behavior: The Moderating Effect of Prejudice. // Journal of Youth and Adolescence. – 2010. – № 39(10). – С. 1123–1133.
51. Promoting Relationships and Eliminating Violence Network, PREVNET: веб-сайт. URL: <https://www.prevnet.ca/about> (дата звернення 18.08.2019)
52. Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A. Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group // Aggressive Behavior. – 1998. – № 22(1). – С. 1–15.
53. Sameer Hinduja, Ph.D. Justin W. Patchin, Ph.D., Cyberbullying: Identification, Prevention, & Response, 2014, Cyberbullying Research Center: веб-сайт. URL: <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response.pdf> (дата звернення 6.08.2019)
54. Sandra Cortis, Sara Baldachino, Joseph Borg. Adresing bullying behavior at schools // The Director General, Directorate for Educational Services and Director General. – 2014.
55. Sheila Batacharya. Racism, «girl violence» and the murder of Reena Virk: A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Masters of Arts Department of Sociology and Equity Studies in Education Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto. – 2015
56. Strohmeier, D., Hoffmann, C., Schiller, E.-M., Stefanek, E., & Spiel, C. ViSC Social Competence Program // New Directions for Youth Development. – 2012. – №133. – С. 71–84.
57. Susan M. Swearer Cixin Wang Brandi Berry Zachary R. Myers, Reducing Bullying: Application of Social Cognitive Theory // Theory Into Practice. – 2014. – №53 – С. 271–277.

58. The Pyramid of Hate Exercise. USC Shoah Foundation: веб-сайт. URL: <https://sfi.usc.edu/lessons/pyramid-hate> (дата звернення: 11.09.2019)
59. Yosie Saint-Cyr. New Anti-Bullying Laws Across Canada. Slaw. Canada's online legal magazine: веб-сайт. URL: <http://www.slaw.ca/2012/02/16/new-anti-bullying-laws-across-canada/> (дата звернення 19.08.2019)

ДОДАТКИ

Додаток 1. Опитувальник Дана Ольвеуса щодо булінгу в школах.

(Переклад авторки, не вивірений).

Опитування проводиться анонімно і раз на рік.

Школа____

Клас____

У цьому опитувальнику ти знайдеш запитання про твоє життя в школі. Поруч із кожним запитанням є кілька варіантів відповіді. Дай, будь ласка, відповідь на питання, поставивши хрестик («X») у полі поруч із відповіддю, що найкраще описує твоє ставлення до школи чи до заданого питання. Наприклад, якщо ти дійсно не любиш школу, постав X в поле поруч із «Мені дуже не подобається школа». Якщо тобі дуже подобається школа, постав X у поле поруч із «Мені дуже подобається школа» тощо. Дай лише один варіант відповіді на кожне запитання. Важливо відповідати правдиво. Цей опитувальник не оцінює тебе як людину.

Давай потренуємося!

1. Чи любиш ти школу?

- Я дуже не люблю школу
- Я не люблю школу
- Я і люблю і не люблю школу
- Я люблю школу
- Я дуже люблю школу

Не пиши своє ім'я на цьому аркуші. Ніхто не дізнається, як ти відповідав/-ла на запитання. Але важливо, щоб відповіді були чесними. Іноді

важко вирішити, що відповісти. Тоді просто пиши перше, що приходить в голову. Якщо у тебе є запитання, підніми руку.

Більшість питань стосуються твого життя в школі за останні пару місяців: це період від початку школи після літніх [зимових канікул до цього часу.

Тож, відповідаючи, ти маєш подумати, як тобі було в школі протягом останніх 2 або 3 місяців, а не лише прямо зараз.

Почнімо!

2. Ти хлопчик чи дівчинка?

- Хлопчик
- Дівчинка

3. Скільки у тебе є друзів в школі?

- Жодного
- У мене є один гарний друг у класі
- У мене 2-3 гарних друга
- У мене 4-5 гарних друзів
- У мене більше 6-ти друзів у класі

Про булінг з боку інших дітей

Ось кілька питань щодо булінгу з боку інших учнів. Спочатку давай розберемося, що таке булінг. Можливо, ти знаєш це слово, але будь ласка, прочитай ще раз ретельно визначення.

Ми кажемо, що дитину булять, коли інший учень або декілька інших учнів:

- говорять злі і образливі речі, аби висміяти його чи її, або обзиваються і дражняться
- повністю ігнорують або цілеспрямовано не беруть учня до гурту чи ігор
- ударяють, штовхають, замикають його чи її всередині кімнати

- брешуть про цього учня або поширюють неправдиві чутки про нього чи неї, поширюють знущальницькі коментарі, аби змусити інших учнів не любити його чи її;
- інші подібні шкідливі речі.

Коли ми говоримо про булінг, то ці неприємні речі трапляються неодноразово, знову і знову. Учневі, якого булять, важко захистити себе. Ми називаємо булінгом ситуації, коли когось постійно і дошкульно «шпиняють».

Але це не булінг, якщо дражняться грайливо і доброзичливо. Так само це не булінг, коли двоє учнів приблизно однакові за силою б'ються чи сваряться.

4. Як часто тебе булили в школі за останні пару місяців?

- Зі мною такого не траплялося
- Бувало раз чи двічі за останній місяць
- 2 або 3 рази на місяць
- Приблизно раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

Тебе булили в школі в один чи кілька описаних нижче способів за останні пару місяців?

5. Мене обзивали, з мене насміхалися чи ще якимось підколювали у неприємний спосіб:

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

6. Інші діти навмисно лишали мене поза своїми розвагами чи спілкуванням (наприклад, не запрошували на вечірки чи в вайбер-групу), не брали до гурту або ігнорували чи уникали мене.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

7. Мене ударяли, пинали, штовхали чи зачиняли десь.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

8. Інші учні оббріхували мене чи поширювали неправдиві плітки для того, щоб інші до мене погано ставилися.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

9. У мене відбирали гроші або забирали чи пошкоджували речі.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць

- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

10. Мене залякували чи примушували силою робити речі, які я не хотів/-ла

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

11. Мене булили через те, що я переселенець/-нка

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

12. Мене обзивали чи робили жести сексуального характеру (наприклад, імітуючи статевий акт або зображуючи розміри грудей чи геніталій).

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

12a. Мене діставали дошкульними повідомленнями, дзвінками чи надсиланням образливих картинок через інтернет.

- Такого не було

- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

13. Мене бурили у якийсь інший спосіб.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

14. Учень чи група учнів бурили мене...

- Такого не було
- У моєму класі
- У паралельному класі
- Старшокласники
- Учні молодших класів
- Інші учні

15. Тебе здебільшого бурили дівчатка чи хлопчики?

- Мене взагалі не бурили
- Переважно одна дівчинка
- Кілька дівчат
- Переважно один хлопчик
- Кілька хлопчиків
- І хлопчики і дівчата

16. Скільки учнів займалося булінгом?

- Мене взагалі не булили
- Здебільшого одна людина
- Група з 2-3 учнів
- Група з 4-9 учнів
- Група, в якій понад 9 учнів
- Це були різні учні і різні групи

17. Як довго триває ця ситуація (булінгу)?

- Мене взагалі не булили
- це тривало один-два тижні
- це тривало близько місяця
- це тривало близько 6 місяців
- це тривало близько року
- це триває або тривало кілька років

18. Де саме тебе булили?

- Мене не булили
- Мене булили в одному чи кількох місцях нижче (постав X біля тих місць, де це відбувалося)

18 а.

- На ігровому майданчику?

18 б.

- У холі чи на сходах

18 в.

В класі (вчитель був присутній)

18 г.

В туалеті

18 д.

В спортзалі

18 е.

В їдальні

18 є.

На шляху до/з школи

18 ж.

По інтернету

18 з.

Деінде в школі

19. Чи ти комусь розповідав/-ла, що тебе булять в школі?

Мене не булять в школі

Я нікому не розповідав/-ла

Я розповідав/-ла комусь

Будь ласка, відміть хрестиком, кому ти розповідав/-ла, якщо це було

19 а. Класному керівникові

- 19 б. Іншому дорослому в школі (іншому вчителю, завучу, охоронцю, медсестрі, психологу, директору...)
- 19 в. Твоїм батькам чи опікунам
- 19 г. Братові чи сестрі
- 19 д. Твоїм друзям
- 19 е. Ще комусь

20. Як часто вчителі або інші дорослі в школі намагалися зупинити булінг?

- Майже ніколи
- Разок було
- Іноді
- Часто
- Майже завжди

21. Як часто інші учні намагалися зупинити булінг?

- Майже ніколи
- Разок було
- Іноді
- Часто
- Майже завжди

22. Чи хтось з твоїх домашніх зв'язувався зі школою, аби розібратися з цькуванням за останні пару місяців?

- Мене не булять в школі
- Ні, домашні не зв'язувалися зі школою
- Так, вони контактували зі школою
- Так, контактували кілька разів

23. Коли ти бачиш, як в школі когось булять, що ти бачиш чи відчуваєш?

- Напевно він/вона цього заслужили
- Я нічого не відчуваю з цього приводу
- Мені трохи його/її шкода
- Мені дуже шкода цю дитину і хочеться їй допомогти

Булінг інших учнів

24. Як часто ти долучався/-лась до цькування інших дітей у школі?

- Такого не було
- Це сталося лише раз чи двічі
- 3 або 4 рази на місяць
- Приблизно раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

25. Я обзивав, насміхався чи ще якимось підколював у неприємний спосіб інших:

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

26. Я навмисне лишав когось поза своїми розвагами чи спілкуванням (наприклад, не запрошував на вечірки чи у вайбер-групу), не брав до гурту друзів або ігнорував чи уникав когось.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень

Кілька разів на тиждень

27. Я міг когось ударити, пнути, штовхати чи десь зачинити.

Такого не було

Один раз чи двічі

3-4 рази на місяць

Раз на тиждень

Кілька разів на тиждень

28. Я міг когось оббріхувати чи поширювати неправдиві плітки для того, щоб інші до когось погано ставилися.

Такого не було

Один раз чи двічі

3-4 рази на місяць

Раз на тиждень

Кілька разів на тиждень

29. Я міг відбирати гроші або забирати чи пошкоджувати речі.

Такого не було

Один раз чи двічі

3-4 рази на місяць

Раз на тиждень

Кілька разів на тиждень

30. Я міг залякувати когось чи примушували силою робити речі, які він/вона не хотів/-ла

Такого не було

Один раз чи двічі

- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

31. Я булив когось через те, що він/вона переселенець/-нка

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

32. Я обзивав когось чи робив жести сексуального характеру (наприклад, імітуючи статевий акт або зображуючи розміри грудей чи геніталій).

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

32 а. Я діставав інших дошкульними повідомленнями, дзвінками чи надсиланням образливих картинок через інтернет.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

33. Я булив у якийсь інший спосіб.

- Такого не було
- Один раз чи двічі
- 3-4 рази на місяць
- Раз на тиждень
- Кілька разів на тиждень

34. Чи говорив з тобою вчитель або інший дорослий зі школи щодо того, що ти когось булиш?

- Я не булю нікого в школі
- Зі мною не говорили
- Говорили раз
- Говорили кілька разів

35. Чи говорив з тобою котрийсь з дорослих вдома на тему того, що ти булиш інших?

- Я не булю нікого в школі
- Зі мною не говорили
- Говорили раз
- Говорили кілька разів

36. Як гадаєш, ти міг би приєднатися до булінгу когось, хто тобі не подобається?

- Так
- Так, можливо
- Я не знаю
- Ні, не думаю
- Ні
- Точно ні

37. Як ти зазвичай реагуєш, коли бачиш, що дитину твого віку булять інші?

- Я ніколи не помічав, щоб булили інших дітей мого віку
- Я беру участь у булінгу
- Я нічого не роблю, але думаю, що булінг це припустимо
- Я просто спостерігаю, що відбувається
- Я нічого не роблю, але думаю, що я повинен
- допомогти учневі, над яким знущаються
- Я намагаюся якимось чином допомогти дитині, яку цькують

38. Як часто ти боїшся, що тебе булитимуть?

- ніколи
- рідко
- іноді
- досить часто
- часто
- дуже часто

39. Як гадаєш, скільки ваш класний керівник зробив, щоб подолати цькування?

- мало чи нічого
- досить мало
- щось зробив
- досить багато
- багато

Джерело: [47], переклад авторки

Додаток 2. Підхід до протидії цькуванню в українських школах

Принцип 1. Застосування загальношкільного підходу	
Компонент 1. Загальне розуміння того, чим є булінг	Вся школа розуміє, що булінг визначається за чотирма ключовими характеристиками: дисбалансом сил, зловмисністю, відсутністю розкаяння, систематичністю
	У школі: Весь технічний, педагогічний склад, психологи, соціальні працівники, адміністрація проходять тренінг з того, що таке булінг і чим він відрізняється від з'ясування стосунків.
	Поза школою: Всі батьки всіх дітей школи ознайомлюються з інформаційними матеріалами, у яких роз'яснено основні поняття булінгу, а також способи реагування на нього.
Компонент 2. Співпраця з громадою	Школа укладає меморандум із поліцією про співпрацю у межах програми «шкільний офіцер поліції».
	Пошук зовнішнього незалежного супервізора. Школа залучає до співпраці експерта чи експертку зі сторони (наприклад, представників громадського сектору, які опікуються питанням) задля здійснення супервізії
Компонент 3. Залученість кожного/кожної	Сумісна розробка шкільних політик щодо булінгу За допомогою запрошених зі сторони фасилітаторів, школа проводить загальношкільну стратегічну сесію, де у групах

відбуваються напрацювання загальношкільних політик протидії булінгу. Важливо, аби у цій розробці брали участь усі, включно з дітьми. Такий підхід допоможе дітям сприймати розроблені правила і політики як свої, а спільна робота допоможе налагодженню дружніх зв'язків між учнями.

Результат діяльності — розроблені спільні політики щодо протидії булінгу, загальношкільний документ. Політики, доступні всім, розміщуються на видному місці у школі, регулярно актуалізуються на класних годинах.

Політики мають включати:

- Визначення булінгу
- Загальні положення про неприпустимість булінгу
- Порядок реагування на випадки булінгу
- Системи анонімного повідомлення про булінг (доступна всім скринька для повідомлень, мейл, контактна особа), відомі кожній дитині в школі.
- Визначену компетентну контактну особу, з якою можна поговорити про булінг. Ця особа має пройти додаткові тренінги з протидії булінгу.
- Загальну домовленість про неприпустимість мови ворожнечі, дискримінації, про важливість того, як добре, що всі люди різні.

Особиста відповідальність кожного/-ої у ситуації булінгу.

1. Система винагород тим, хто не лишається байдужим і втручається,

	<p>щоб зупинити булінг. 2. Чітке розуміння кожним працівником школи, як діяти у випадку цькування і куди звертатися.</p>
<p>Принцип 2. Превентивний підхід до булінгу, що включає неприпустимість упереджень та стереотипів. Впровадження недискримінаційного підходу до навчання.</p>	
<p>Компонент 1. Недискримінаційний підхід у навчанні.</p>	<p>Шкільна політика визначає, що мова ворожнечі неприпустима. Дорослі і діти слідкують за неприпустимістю використання дискримінуючої мови.</p> <p>Школа практикує позитивні дії щодо меншин: етнічних, релігійних, гендерних тощо. Школа практикує видимість жінок в науці та освіті, не допускає сексизму, ейблїзму, ейджизму та інших форм дискримінації.</p> <p>Проведено просвіту на тему людей з особливими освітніми потребами, інвалідності, з різних соціальних прошарків, таких, що приналежать до різних етнічних чи релігійних меншин. Тут дуже важливою є готовність педагога говорити на такі теми, адже говорити з жалістю чи осудом — неприпустимо. Оптимальний тон оповіді є таким: буває так, а буває так.</p> <p>Проведені свята представників різних культур та народностей, релігій, який проводять самі діти, наприклад, готуючи національні страви чи говорячи про певні релігійні свята.</p> <p>Проведені уроки сексуальної просвіти, які читає запрошений фахівець, де у нейтральному тоні</p>

	говориться про різні сексуальні орієнтації (в тому числі про асексуальність).
Компонент 2. Безпечне навчальне середовище	Створення «простору почутості», у якому керуються кількома принципами: 1. Будь-яка дитина має право бути почутою; 2. Будь-яка дитина має право на власні почуття; 3. Будь-яка дитина має право бути собою, якщо її самовираження не порушує кордонів інших людей. 4. Будь-яка дитина знає, куди і як повідомляти про булінг. 5. Будь-яке повідомлення про булінг береться до уваги і сприймається як правдиве за замовчуванням, доки не буде доведено протилежне.
Принцип 3. Здійснення регулярного моніторингу та оцінки ефективності впровадження заходів.	
Компонент 1. Проведення загальношкільного анонімного опитування 1 раз на рік	Проведення загальношкільного анонімного опитування (наприклад, опитувальника Дана Ольвеуса) серед учнів 3-11 класів для вимірення базової лінії, від якою відштовхуємося у роботі з булінгом. Проведення опитувальника один раз на рік для виміру ефективності дій.

Джерело: розробка авторки.